

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 6

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2018

ISSN: 2518-5039

ڈاکٹر فرخندہ منظور، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

سرپرست اعلیٰ:

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

مدیر:

ڈاکٹر شمینہ بتول

معاون مدیر:

ڈاکٹر حنا خان

نائب مدیر:

ڈاکٹر عائشہ رحمان، صائمہ بتول

اسسٹنٹ مدیر:

پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)

ماہر تحقیق:

صائمہ منیر، الماس طاہرہ

نمائندہ ریسرچ سکالر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر نسیم مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن، شمینہ بتول،

ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز،

الماس طاہرہ

ایڈوائزر بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دانشا دلوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (چیئر پرسن

پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی سی یو لاہور)،

ڈاکٹر صفری صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی پنجاب یونیورسٹی

لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج لاہور)، ڈاکٹر محمد

منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ

(ریٹائرڈ پروفیسر پٹیالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (پروفیسر پٹیالہ یونیورسٹی انڈیا)،

عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر

اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس (صدر شعبہ پنجابی پٹیالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

-/500 روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ وچ متفق ہونا ضروری نہیں۔

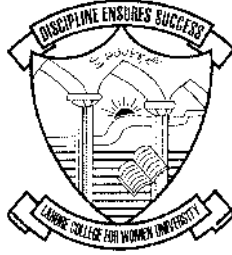
پارکھ

شماره نمبر 2

جولائی - دسمبر 2018ء

جلد 3

مسلسل شماره نمبر 6

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر فرخندہ منظور

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2018ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ ایسی تحقیقی مقالے چھاپے جانداں نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 3000 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جانداں نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جگ دے ہنیر مکے ہويا پھیر چان
میرے نبی ﷺ نے ونڈیا دنیا نوں ڈھیر چان
آدم توں عیسیٰ تائیں کھنڈیا سی قطرہ قطرہ
سوہنے ﷺ نے اک واری دتا کھلیر چان
دنیا دے چار پاسے کالی سی رات چھائی
کملی نوں سوہنے ﷺ چھنڈیا ہوئی سویر چان

(ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد)

فہرست

☆	اداریہ	مدیر	13
	شاہ مکھی مقالے		
1	عظیم اسلوب دا شاعر، وارث شاہ	ڈاکٹر منیر گجر	13
2	بابا گورونانک دے کلام و بیچ انسان دوستی	ڈاکٹر امجد علی بھٹی	21
3	خواجہ غلام فرید۔۔۔ اک جہات	ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول	33
4	تذکرہ تے تذکرہ نویسی دے محرکات	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	39
5	کتھا دیس پنجاب دی	ڈاکٹر صائمہ بتول	49
6	لوک ادب و بیچ قصہ رامائن	ڈاکٹر افتخار احمد سلہری	63
7	دیس پنجاب دی ثقافت	ڈاکٹر ثناء بیٹ	69
8	انجینئر ظفر محی الدین دی حیونی تے کلا	غلام مصطفیٰ	79
9	تصوف دی ٹورتے مہاندرا	صائمہ شعبان، ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ	87
10	پنجابی زبان دے مڈھ و بیچ آؤن والے	آمنہ اللہ دتہ	101
	تبدل		
11	پنجابی رباعی تے ڈاکٹر شوکت علی قمر	الماس طاہرہ	115

اداریہ

قارئین کرام!

تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ اپنی سچ دھج نال فیراک واری چھیتی روپ وچ حاضر اے۔ رب سوہنے دی مہر نال پارکھ ہن (punjabijournalcwwu.ga) تے آن لائن وی پڑھیا جاسکد اے۔ امید اے کہ تسیں سب ایس دی آن لائن رسائی توں وی لاجھ لوؤ گے۔ نال ای پارکھ دے معیار نوں ودھ توں ودھ بہتر بناون لئی ایہدے وچ شامل ہر مقالے دی جانچ ہن دو لوکل تے دو انٹرنیشنل پارکھان کولوں کروائی جا رہی اے۔ ایس منظوری توں بعد ای مقالے پارکھ دا حصہ بنائے جاندے نیں۔ پارکھ دے چھویں شمارے وچ جیہڑی پھلاں بھری چنگیر تہاڈی خدمت وچ پیش کیتی جا رہی اے، اوہدا پہلا پھل (مقالہ) ڈاکٹر منیر گجر ہوراں دے باغیچے توں پھٹیا اے۔ ڈاکٹر منیر گجر صدر شعبہ پنجابی سرگودھا یونیورسٹی نیں تے ماں بولی دی آدرتے مان ودھاوون وچ اوائل عمری توں ای پیش پیش نیں۔ اوہناں دا مقالہ ”عظیم اسلوب دا شاعر وارث شاہ“ وارث شاہ دے اسلوب بارے بھرواں مقالہ اے۔ جہدے وچ مدلل حوالیاں راہیں وارث شاہ دے اسلوب اُتے بھرواں چانن پایا گیا اے۔ پارکھ دی رنگارنگی برقرار رکھن والا دو جا مقالہ ”بابا گورونانک دے کلام وچ انسان دوستی“ اے جس دے لکھاری ڈاکٹر امجد علی بھٹی منے پرمنے ترجمہ کار نیں۔ اوہناں اپنے موضوع نال انصاف کردیاں سکھ مذہب دے بانی بابا گورونانک دیوجی دے کلام وچوں انساناں نال بناں تفریق محبت، برابری تے انسان دوستی دے عنصر بھالے نیں۔ خواجہ غلام فرید دا ناں کافی تے روہی دی نسبت نال کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول صدر شعبہ پنجابی گورنمنٹ کالج یونیورسٹی فیصل آباد نے ”خواجہ غلام فرید“ دے سرنادیں پٹھ خواجہ غلام فرید دے کلام اُتے اچھی جھات پا کے تحقیق دے طالب علماں لئی سوہنا مقالہ اُلکیا اے۔ اگلا مقالہ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، اسٹنٹ پروفیسر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، نے لکھیا اے جہدا عنوان ”تذکرہ نویسی دے محرکات“ اے۔ تذکرہ نویسی تاریخ نویسی دا ہی اک انگ اے۔ محترمہ نے تذکرہ لکھن بارے اچکلاں اُتے حوالیاں راہیں بھر پور چانن پایا اے جیہڑا نوجوان نسل ولوں ڈھیر مدلل وادھا اے۔ ”کتھادیس پنجاب دی“ ڈاکٹر صائمہ بتول، اسٹنٹ پروفیسر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، ولوں پنجاب بارے ڈھیر سوہنی کھوج اے۔ جہدے راہیں ودھیر ڈونگھے حوالیاں نال ”پنجاب“ دھرتی دی داستان پنجاب وایاں تیکر

اڈاون دا چارا کیتا اے۔ جی یونیورسٹی لاہور دے اسٹنٹ پروفیسر ڈاکٹر افتخار احمد سلہری ہوراں اپنے مقالے ”لوک ادب وچ قصہ رامائن“ راہیں ہندو مذہب نال تعلق رکھدے قصے دے عنصر اں دی بھال لوک ادب راہیں کیتی اے۔ پارکھ دا اگلا مقالہ ڈاکٹر ثناء بٹ ریسرچ آفیسر پلاک ولوں اے۔ اوہناں پنجاب دی ثقافت دی گوڑھی فوٹو کھچ کے اوس نوں حوالیاں نال مرصع کر کے مقالے دا حصہ بنایا اے۔ ”تصوف دی ٹورتے مہاندرا“ صائمہ شعبان تے راقمہ دی مشترکہ کاوش اے۔ صائمہ شعبان شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی وچ Ph.D ریسرچ سکالرنس۔ آمنہ اللہ دتہ نووارد لکھیارتے فیصل آباد کالج دیاں نو خیز لیکچرار نیں، اوہناں پنجابی لسان دی تاریخ بیان کردیاں ایہدے وچ آؤن والے رد و بدل دا محاکمہ کیتا اے۔ حوالیاں تے دلیلیاں راہیں پنجابی لسان دی ڈھیر ٹھکویں کھوج اوہناں دی بالغ نظری دا ثبوت اے۔ جہدے توں ثابت ہوندا اے کہ اچے وی پنجابی ادب وچ کھوج تے پرکھ دی ترقی لئی زرخیز دماغ اسردے پئے نیں۔ الماس طاہرہ دا مقالہ پنجابی زبان دے مقبول شاعر، پارکھ تے استاد پروفیسر ڈاکٹر شوکت علی قمر دیاں رباعیاں دے جائزے دے نال رباعی دی تاریخ تے ارتقاء تے چائن پاؤندا اے۔ ایس وار گورکھی لہی وچ کوئی مقالہ موصول نہیں ہو یا، ایس پاروں ایہدی گھاٹ محسوس ہو رہی اے۔ کل 11 مقالیاں دی چون پارکھ دی صورت وچ سنجھ سبھاناں پیش کیتی جا رہی اے۔ رب ایس کاوش نوں قبولیت بخشے تے ایہہ پنجابی زبان تے ادب دامان ودھاو ندر ہوے۔

مدیر پارکھ

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

صدر شعبہ پنجابی (ایسوسی ایٹ پروفیسر)

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP13-20

☆ ڈاکٹر منیر گجر

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شماره 6

عظیم اسلوب و اشاعر وارث شاہ

Abstract

In literature, writing style plays a distinctive role as the core subject may be somehow identical with many others, but style is a unique property of every creator. Re-narrating an articulated and renowned tale is relatively a tough job. Love tale of Heer and Ranjha arose in Akbar's regime. Many a poets had described the chronicles of the tale before Waris Shah. He ventured the task and seized all the praise. He had a knack for communicating and he exhibited it in numerous ways. He describes an ordinary thing in an extra-ordinary manner. When it comes to the genuineness of narration, he doesn't spare his own hero and cares only for his grand style of narrating the events. For instance, being allusive is common in literature and we may discuss Waris shah's richness in this context. At times he uses one allusion in almost every line of the stanza. So the

meaningfulness of the account expands to such a great level that establishes him a poet of grand style.

This article is an effort to highlight his grand style through some illustrations from his poetry.

ادب وچ مواد نالوں اسلوب ڈھیر اہمیت رکھدا اے، کیوں جے اکو موضوع تے لکھدیاں کئی شاعراں کول موادتاں سانجھا ہوندا اے پروڈے تے عظیم اسلوب والا شاعر امر ہو جاندا اے۔ ”قصہ“ ہیر وارث شاہ توں پہلاں کئی شاعر لکھ بیٹھے سن۔ قصے دے طور تے ایہدی نامناتاں پہلے پنجابی قصہ کار دمودرتوں ای ہو گئی سی۔ پنجاب وچ ایہہ قصہ لوکاں دے من پرچاوے دا بہت وڈا کارن سی۔ وارث شاہ توں پہلاں ہندی، پنجابی تے فارسی وچ ایہہ قصہ کئی وار رچیا جاکھیا سی، قصہ ہیر دی اپنی مقبولیت تے ایہ شاعراں دے ہوندیاں ایہوں لکھ کے تھرتھلی پادینا وارث شاہ دا ای کمال اے۔ وارث شاہ دے باقی گناں دے نال نال ایہہ وی حقیقت اے کہ اوہ عظیم اسلوب دا شاعر سی۔ عام جیہی گل نوں وی بہت نفیس فنی گھاڑت نال گھر کے لے آونا اوہدی نویکلنا اے۔ ایس فنی نفاست تے کارگیری دا ذکر قصے دے شروع وچ وارث شاہ آپ کیتا اے:

فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا، نواں پھل گلاب دا توڑیا ئے

سجا ونھ کے زیب بنا دتا، جیہا عطر گلاب نچوڑیا اے (1)

وارث شاہ دی ”ہیر“ پڑھیاں نتارا ہو جاندا اے کہ اوس ہر مصرعے نوں بہت محنت نال لکھن مگروں، تراش خراش کر کے ادبی پدھر تے لیاندا، جیہدی اک شاہکار رچنا کارن لوڑیندی سی۔ ایہی کارن اے کہ اوس توں پچھوں ہیر لکھن والے شاعراں وچوں کسے ہور نوں اوہدے درگی نامنات نہیں مل سکی۔ وارث شاہ نے اپنی رچنا وچ معنیاں دے جہان وسا چھڈے۔ صوفی ایہدی تشریح تصوف دی اکھ نال کر دا اے، عاشق ایہوں عشق دی بکتری تولدا اے تے فلسفی نوں ایہدے وچ فلسفیانہ رنگ وکھالی دیندا اے۔ احمد ندیم قاسمی ہور اں ”ہیر وارث شاہ“ بارے آکھیا سی:

”یقیناً کسے کتاب دی مقبولیت اوہدے معیار دی بلندی دی ضمانت نہیں

ہوسکدی۔ ہر زبان وچ سینکڑے ایسے مصنف ہیں، جیہناں دیاں کتاباں

ہزاراں لکھاں دی تعداد وچ دک چکیاں نیں پر ادب دا کوئی سنجیدہ قاری
 اوہناں دا نام تک نہیں جاندا۔ تے جے جاندا اے تے محض پستی ذوق دے
 حوالے نال جاندا اے پر جد کسے کتاب دا فنی معیار وی متفقہ طور تے اعلیٰ
 درجے دا ہووے اوہدی مقبولیت وی ہمہ گیر ہووے تے معیار تے مقبولیت
 دے ایس تضاد نوں ختم کرن دا سہرا ایس کتاب دے مصنف دے سر سمجھدا
 اے کہ اوہدا فکر اینا ہمہ گیر تے اوہدا اسلوب اینا موثر اے کہ جو سمجھدا اے اوہ
 بے ساختہ داد دیندا اے پر جو نہیں سمجھدا اوہ وی جھوم جھوم اٹھدا اے‘ (2)

میتھیو آرنلڈ آکھیا سی کہ وڈا ذہن چھوٹی گل وی کرے تاں اوہنوں وڈی بنا دیندا اے۔ وارث شاہ ایس گنوں
 بہت بھرواں شاعر اے۔ قصہ ہیر وچ بہت سارے موقعے ایسے آوندے نیں، جتھے اک دو مصرعیاں وچ گل کنجی جا
 سکدی اے، پر وارث شاہ دا قلم انج فن دے کرشمے دکھاوندا اے کہ پڑھنہار دا اپنا دل کر دا اے ایہہ چھوٹی جیہی گل ہور
 لمی ہووے۔ وگی پاروں اوہ موقع دیکھو جدوں ہیر کالے باغ وچ رانجھے نوں مل کے گھر آوندی اے۔ اگوں کھیڑیاں نال
 دے سوال جواب راہیں وارث شاہ جو سماں بنھیا اے۔ اوہ اوہدے وڈا تے گنی شاعر ہون دی گواہی دیندا اے۔
 جنے سوانی دا ملاپ کوئی نویں گل نہیں سی۔ ایہہ انسانی فطرت اے۔ ہمیشہ توں ہوندا آیا اے تے ہمیشہ ہوندا رہوے گا۔
 ایہہ ادب دا وڈا موضوع وی اے۔ ایس بارے اینا کجھ لکھیا جا چکیا اے جو ایہدے بیان وچ نویں رنگ بھرنا بہت اوکھا
 کم سی۔ جا پدا اے وارث شاہ ایہوں چیلنج سمجھ کے قبول کیتا تے ایسے سوہنے تے شاندار ڈھنگ نال بیان کیتا، جو کمال
 کر چھڈیا۔ ہیر جدوں رانجھے نوں ملن لئی تیار ہوندی اے تاں اوہدی تیاری توں ای وارث شاہ دا فن کجھ ایس ڈھنگ
 وچ اپنے جلوے دکھاون لگا:

ہیر نھائے کے پٹ دا پہن تیور، وایس عطر پھیل ملاوندی ہے
 دل پائیکے میڈھیاں خونیاں نوں، گورے مکھ تے زلف پلماوندی ہے
 مل وٹنا ہوٹھاں تے لا سرخی، نواں لوڑھ تے لوڑھ چڑھاوندی ہے

نیناں مست تے لوڑھ دے سرے چڑھ کے، شاہ پری چھنکدی آوندی ہے
 کدی کڈھ کے گھنڈ لوڑھا دیندی، کدی کھول کے مار مکاوندی ہے (3)
 ہن رانجھے دی حالت ول وی دھیان مارو۔ رانجھا ہن اوہ پہلے والا سوہنا تے من موہنا گھبرونہیں، جیہدے
 بھنے وال نیں، سگوں بالنا تھ جوگ دیون سے اوہدا حلیہ انج بنا چھڈیا اے:

روڈ بھوڈ ہو یا سواہ ملی منہ تے، سبھو کوڑے دا نام گالیا سو (4)

اک پاسے ہیردی تیاری تے دو جے پاسے رانجھے دا حلیہ چیتے رکھیاں اگلا مصرعہ جس وچ ہیرتے رانجھے دی ملنی
 ہوئی:

وارث شاہ آئے چہڑی رانجھنے نوں، جیہا گدھے دے گل وچ لعل ہووے (5)

وارث شاہ دے فن دا قائل ہونا حتی گل اے، جو اوہ گل دے سوہنے بیان لئی اپنے ہیر و نوں گدھا آکھنوں
 وی نہیں سنگدا۔ ملاپ پچھوں ہیر دا بدلیرنگ روپ ویکھ کے کڑیاں اوہدے نال چھیڑ چھاڑ کر دیاں رہیاں۔ ایہہ چھیڑ
 چھاڑ 25 بنداں تے پسری ہوئی اے، جیہناں وچ وارث شاہ نے سوانی دے اک اک انگ نوں کام رس دے حوالے
 نال بیان کیتا اے۔ عام طور تے جدوں وارث شاہ اتے فحاشی یاں تنگی دا الزام لگدا اے تاں کرداراں دی بھکھو بازی دے
 نال نال ایہناں بنداں تے وی انگلی چکی جاندی اے۔ وارث شاہ کوئی ان ہونی گل نہیں کیتی۔ اوس اک کائناتی جذبے
 نوں اصل رنگ وچ بیان کیتا اے۔ ایس بارے ڈاکٹر تار سنگھ ڈگل ہوراں بہت سوہنی گل کیتی اے:

”پیار کرنا اشلیل کیوں؟ پیار دا ذکر نا اشلیل کیوں؟ اوہ انگ جیہناں نال

پیار کیتا جاندا ہے، اوہناں توں شرم کاہنوں؟ اک پاسے اوہناں نوں اسیں

پوچدے ہاں، دو جے پاسے اوہناں دی چہ چانوں اشلیل کہندے ہاں۔

کوئی گل وی ہوئی؟“ (6)

وڈا تے عظیم شاعریاں ادیب صرف اپنے سے لئی نہیں لکھدا۔ ادب کیوں جے انسانی جذبیاں دی نینہہ اتے
 ای اُسدا اے، ایس لئی ایس وچ اک سد پوتا تے سچائی ہوندی اے، جیہڑی ہر دور نوں ڈھکویں پیٹھدی اے۔ ادب

راہیں شاعر، ادیب سماجی وسیب دی تصویر نوں تاریخ دے کیوں تے ہمیشہ لئی امر کردیندا اے۔ وڈا شاعر اوہی ہوندا اے، جیہڑا آونے سے بارے وی گل کردا اے۔ ارسطو دے اکھراں وچ:

“...Poet's function is to describe, not the thing that has happened, but a kind of thing that might happen, i.e. what is possible as being probable or necessary”.(7)

ارسطو دی ایس گل نوں مکھ رکھ کے ”ہیروارث شاہ“ ول دھیان مار دے آں تاں ایہہ سبھ کجھ اج وی واپردا دکھالی دیندا اے۔ اج وی کئے رانجھے شریکے دے ساڑے پاروں گھر چھڈے نیں۔ اج وی کئے چوچک بٹکے پھندے لا کے چاکاں دالہو چوسدے نیں، اج وی کنیاں ہیراں سچے پیار دی تھاں سونے چاندی نال ٹل کے کھیڑیاں دے حصے آوندیاں نیں۔ سبھ توں ودھ، کیہ اج وی کابل، قندھار ولوں طالبان دی شکل وچ دھاڑوی پنجاب اُتے چڑھائی کرن نوں کچیاں نہیں وندے پئے؟ گلدانج اے، جو وارث شاہ دیاں ڈھائی سو ورھے پہلاں کیتیاں گلاں اج دے وسیب نال ڈھیر جڑت رکھدیاں نیں۔ پروفیسر ایرک سپرین ہوراں آکھیا سی:

”وارث شاہ اوہناں شاعراں وچوں اک سی، جیہڑے کدی وی اپنے زمانے دے حالات نال ٹھہیر نہ سکے۔ اصل وچ کوئی سچا فنکار اتھے محض ہن دی حقیقت نال مکمل ہم آہنگی پیدا نہیں کر سکدا۔ اوہ ہمیشہ پچھانہ تے اگانہ یعنی گزرے ہوئے زمانے ول تے آون والے زمانے ول جھاتی ماردا اے تے اوہناں گلاں دا ڈاڈا ڈھاغم کھاندا اے، جیہڑیاں اوہنوں اپنے زمانے وچ نظر نہیں آوندیاں۔“ (8)

وڈا شاعر جدوں کسے موضوع تے لکھدا اے تاں اینا سوہنا تے بھرواں لکھ جاندا اے کہ اوس وچ مگر لے شاعراں لئی نویں امکان ای مکا دیندا اے۔ وارث شاہ دے عظیم اسلوب نوں سمجھن لئی ایس پکھوں وی دھیان دین دی لوڑ اے۔ اوس جیہڑے موضوع نوں ہتھ پایا، سہرا ای لاچھڈیا۔ جے اوہ مٹھیائیاں دا ذکر کردا اے تاں کسے خاندانی

حلوائی وانگوں کئی قسماں رگنوا چھڈ دا اے۔ گہنیاں دی گل کردا اے تاں جدی پشتی سنیا رانگدا اے۔ راگاں تے آوند اے تاں لگدا اے کوئی بہت ماہر موسیقار راگاں تے لیکچر دیندا پیا اے۔ جڑی بوٹیاں دے گن دسدا اے تاں پورا وید بنیا بیٹھا اے۔ کپڑے دیاں قسماں دسدیاں اجیہا دوکاندار، جیہڑا ہر تھان کھولدیاں ای گا ہک اگے اوہدے گن گا کے اوس نوں لبھا لیندا اے۔ ایہناں ساریاں تھواواں تے وارث شاہ کدھرے وی کم چلاؤ گل نہیں کیتی سگوں انج لگدا اے اوس ایہہ سارے کھیتز چنگی طرح ہنڈھائے تے باریکی نال ایہناں دا مشاہدہ کرن مگروں ست کڈھ کے سامنے رکھ دتا۔ ایہہ اوہدے اسلوب دا ای کمال اے، نہیں تاں ہیر اوس توں پہلاں تے بعد وی کئی واری پئی لکھیوی پر اوہدا وکھریواں برقرار رہیا۔ وارث شاہ توں ڈھائی سو ورھے بعد وی کوئی اوہدے فن دا مقابلہ نہیں کر سکیا۔ ہیر داسراپا لیکن لئی وارث شاہ 36 مصرعے لکھے۔ ایہناں نوں پڑھیاں سبج سبھا ای اندازہ ہو جاندا اے کہ جے کوئی شاعر ہیر دی تعریف لکھے تاں کیہڑی گل رہ گئی اے، جیہڑی اوس کر لینی اے؟ کیہ کسے اک سوانی وچ سہین دے ایہہ سارے گن اکٹھے ہو سکدے نیں؟ وارث شاہ ہرن مولاسی۔ ”ہیر“ وچ ورتیے جیساں تلمیحاں اوہدے علم دی گواہی دیندیاں نیں۔ ایہناں تلمیحاں دی چھڑی گنتی ای کرے تاں چائن ہوندا اے کہ وارث شاہ نوں دیسی تے بدیسی پریم کہانیاں، تاریخ، ہندو دیو مالاتے مذہبی ریتاں دا رکن بھرواں گیان سی۔ تلمیحاں دی ورتوں وچ تاں اوہ اپنا باکمال اے جو اوس اک ای بند دے چار مصرعیاں وچ چار تلمیحاں ورتیاں نیں:

تساں چھترے مرد بنا دتے، سپ رسیاں دے کرو ڈاریو نی

راجے بھوج دے مکھ لگام دے کے، چڑھ دوڑیاں ہوٹونے ہاریو نی

کیرو پانڈوواں دی صفا گال سٹی، ذرا گل دے نال ہریاریو نی

راون لک لٹائیکے گرد ہویا، کارے تساں دے ہین ہتاریو نی (9)

ایہہ گلاں رانجھے بھایاں نال لڑدیاں سوانیاں بارے آکھیاں۔ ہر مصرعے وچ بہت بھروس تلمیح اے۔ شریف صابر دی سوہی گئی ”ہیر وارث شاہ“ وچ ایہناں تلمیحاں دا کھلا رواں تے تحقیقی ویروا اے، جس موجب اوس تاریخی واقعے ول سمیتر اے، جدوں راجا رسالوا اپنے طوطے نال رانی کوکلاں نوں ویاہن گیا تاں راہ وچ اک ٹونے ہار سوانی نے منتر پڑھ کے راجے نوں گھوڑیوں تھلے سٹیا تے دو جا منتر پڑھ کے اک سوئی راجے دے سرو وچ چھوئی جیس

نال اوہ چھترا بن گیا۔ طوطا ایہہ دیکھ کے راجے رسالو دے بھرا پورن بھگت کول گیا تے سارا واقعہ اوہنوں دسیا۔ پورن اپنے گورو کولوں اجازت لے کے اوتھے اپڑیا تے ساریاں ٹونے ہارناں نوں بلا کے خبر لئی سوانی نے چھترا لیا نڈا تے اوہدے سروچوں سوئی کڈھ کے اوہنوں انسان بنایا۔ شریف صابر ہوراں دی کاڈھ موجب اجیہا ای واقعہ ”بہار دانش“ وچ وی ملدا اے۔ فیر ریاست اجین دے مشہور راجے بھوج ول اشارہ اے۔ اوہدی رانی داناں بھان متی سی۔ بھان متی دی اک نکئی بھین گیان متی راجے دے وزیر نال پرنی ہوئی سی۔ دوویں بھیناں اپنے اپنے کونتاں دی رن مریدی دے واقعے سنا کے اک دوجی توں اگے ودھن دے آہر کردیاں رہندیاں۔ بھان متی نے تاں ایتھوں تک آکھ چھڈیا کہ میں تاں راجے تے کاٹھی پائی ہوئی اے، جدوں تیرا دل کرے دکھا دیاں گی۔ ایس گل دے پک لئی ویلا تھیا گیا۔ متھے ہوئے ویلے تے رانی بھان متی نے راجے اگے فرمائش کیتی کہ میرا جی کر دا اے توں گھوڑا بن تے میں اتے سواری کراں۔ انج رانی نے راجے دی کنڈ تے سواری کیتی تے اوہنوں گھوڑے وانگ چلایا۔ گیان متی نے جھیناں پچھوں دیکھ کے ایس گل دا پک کر لیا۔ ایس توں بعد کورو پاٹھ وواں دے یدھ ول اشارہ اے۔ کورو پاٹھ وواں دے واقعے وچ جدوں درو پدی نے سونہہ کھادی کہ میں اودوں تک وال نہیں دھوواں گی، جدوں تک ایہناں نوں دہشاشن دے لہوناں نہ گنھ لواں۔ مہا بھارت دی جنگ وچ بھیم نے دہشاشن نوں قتل کیتا تاں اوہدی ایہہ سونہہ پوری ہوئی۔ کئی روایتاں موجب کورو پاٹھ وواں دے یدھاں وچ اٹھاراں لکھ فوج ماری گئی سی۔ وارث شاہ رانجھے دے مونہوں بھر جائیاں نوں طعنہ دوایا کہ اک سوانی نے اپنی سونہہ پوری کرن لئی اٹھاراں لکھ فوج مروا دتی۔ چوتھے مصرعے وچ تاریخی واقعے ول اشارہ اے۔ راون لنگا دا راجا سی۔ اوہ سری رام چندر دی سوانی سیتا نوں چک کے لے گیا۔ رام چندر نے بانز قوم دے راجیاں نال رل کے لنگا تے ہلا بولیا تے سیتا نوں اوتھوں چھڈایا۔ رامان دی جنگ وچ لنگا نوں اک لگ گئی تے ڈھیر فوج مری۔

وارث شاہ نے عربی، فارسی، ترکی، بھاشا تے سنسکرت دے اکھراں دی ورتوں وی کیتی اے۔ ایہہ ورتوں انج ٹھک سر ہوئی اے، جو کسے ہاں وی ایہناں اکھراں پاروں او پرپواں نہیں جا پدا۔ پنجابی دا مٹھا پن تے سوہنپ انجے ای قائم رہندا اے، سگوں کئی تھان تاں ایس وچ وادھا ہو جاندا اے۔ بدیسی زبانوں دی سوہنی ورتوں دے نال نال وارث شاہ تے پنجابی دے وی بہت سارے اکھرتے لسانی ترکیباں سانہہ لئیاں نیں۔ علی عباس جلاپوری ہوراں دے رائے موجب:

”وارث پہلے عظیم شاعر ہیں جن کے کلام میں پنجابی زبان اپنی پوری تابناکی، وسعت، چمک اور رعنائی کے ساتھ جلوہ گر ہوئی ہے۔ وارث شاہ کے پاس الفاظ و تراکیب کا ایک لازوال ذخیرہ ہے جس میں عربی، فارسی، ٹرکی، سنسکرت، بھاشا کے الفاظ موجود ہیں لیکن اس بے ساختگی کے ساتھ استعمال میں آئے ہیں کہ غریب اور نامانوس معلوم نہیں ہوتے اور پنجابی کی اصل لطافت اور شکستگی برقرار رہتی ہے۔“ (10)

حقی گل وی ایہو اے کہ ”وارث شاہ“ دے جوڑ دے شاعر صدیاں توں بعد وی منظر عام تے نہیں آندے۔

حوالے

- 1- وارث شاہ، ہیرسید وارث شاہ، (مرتب) شیخ عبدالعزیز، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء، ص 7
- 2- احمد ندیم قاسمی، وارث شاہ و اکمال فن، پنج دریا، 1969ء، ص 107
- 3- وارث شاہ، ص 607
- 4- وارث شاہ، ص 306
- 5- وارث شاہ، ص 610
- 6- کرتار سنگھ ڈگل، ہیر وارث شاہ و پنج ایشلیٹا، 16، پنجابی دنیا، 1964ء، ص 111
- 7- Richard Mckean, The Basic Works of Aristotle, New York: Random House, 1941, P.1463.
- 8- پروفیسر ایرک سپرین، وارث، اک باغی شاعر، پنج دریا، 1969ء، ص 50
- 9- وارث شاہ، ص 17
- 10- علی عباس جلاپوری، مقامات وارث شاہ، لاہور: تخلیقات، 2013ء، ص 61

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 21- 32

☆ ڈاکٹر امجد علی بھٹی

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

بابا گورو نانک دے کلام وچ انسان دوستی

Abstract

Sikhism, founded by Baba Guru Nanak, is based on his teachings. His voice was a voice of compassion and a plea for peace and unity during a time of widespread communal hatred. Wherever he traveled, he spoke out against what appeared to him as empty or harmful religious rituals such as idol worship, the caste system, and the sacrifice of widows. He taught a strict monotheism along with the brotherhood of humanity. Guru Nanak, who is often described as a humanist, taught a message of love. It has been said that he saw God in humanism and that, in a true sense, his religion was humanism. His view was of a universal God common to all humankind, not limited to any religion, nation, race, creed, color, or gender. Human rights and social justice form a cornerstone

of Sikh belief, and Sikh history features many
examples of Sikh Gurus.

سکھ مت ہندوستان دی دھرتی وچوں پھٹن والے مذہباں وچوں اک ذکر یوگ مذہب ہے۔ معاشرے اُپر ڈونگھی نظر رکھن والے اپنے طور تے معاشرے دی اصلاح دی ذمے داری نبھاندے آئے نیں۔ مسلمان صوفیاں توں دکھ راما نند (1470ء-1400ء)، پے تنیہ (1534ء-1486ء)، کبیر داس (1518ء-1440ء)، تلسی داس (1583ء-1623ء)، میراں بھائی (1547ء-1498ء) تے ولہ (1531ء-1479ء) درگے اصلاح پسنداں ذہناں دی مذہبی آلودگی اپنے ڈھنگ نال دور کرن دی کوشش کیتی۔ حالانکہ اوہناں بھگتی تحریک راہیں روزمرہ حیاتی وچ تبدیلی لیاون دی گل تے کیتی پراوہناں دامقصد اعلیٰ مذہبی طبقیوں (پنڈت تے ملّا) دے شکنجے توں نجات تے شرک درگیاں برائیاں توں عوام نوں ہٹلناسی۔

”انج بھگتاں دا دھیان صبر، شکر، آون والی حیاتی وچ نجات، بت پرستی تے

کثرت پرستی تک محدود رہیا“ (1)

نتیجہ ایہ پئی اوہ مذہبی تے سماجی جھگڑیاں توں اُتاناہہ اُٹھ کے دیکھنا بھل گئے۔ کیوں جے بھگتاں لوکائی دی سماجی حالت نوں ٹھیک کرن دانہ سوچیا، انج اوہناں دا احتجاج لوکائی نوں کسے اک پلیٹ فارم تے کٹھانہ کر سکیا۔ حالانکہ ہندوستانی سماج وچ اوہناں دیاں لڑیاں تے فرقے تھیں کھلے ہوئے سن پراوہ ہندوستانی سماج وچ کوئی پکا تھاں نکانہ نہ بنا سکے۔ اوہ لوکائی وچ نواں قومی شعور پیدا نہ کر سکے، جتھے اعلیٰ تے ادنیٰ کٹھے بہہ سکدے ہوون۔

پندرھویں صدی عیسوی تک بیرونی حملہ آوراں دے حملیاں انسانیت نوں بھڑتے پریشان حال بنایا۔ لوکائی اپنے اپنے مذہباں دے ڈھلے وچاراں نوں بھل کے توہم پرستی وچ پناہ لہمن لگی۔ اک دو جے دے عقیدے نوں جھوٹا کہناتے آپسی خون خرابے وچ جُٹے رہنا عوام دا روزانہ دا ورتارہ سی۔ انسانیت دیاں اُچیاں قدراں، سچائی، خیر تے بھلیائی گزرے ویلے دیاں گلاں جا پین لگیاں۔ مسلمان تے اک پاسے ہندو وی بے شمار فرقیوں وچ ونڈے ہوئے سن سگوں خدا نوں بھلی بیٹھے سن۔ اجیسے حالات وچ سکھ مت دے بانی گورونانک جی دا جنم ہویا۔ اوہ 1469ء وچ ضلع شیخوپورہ (پاکستانی پنجاب) دے پنڈت لونڈی وچ جے۔ گورونانک ہوراں دی بھڑتو روح نوں حقیقت تے سچائی دی تلاش سی۔ اوہناں نوں ایہ

سچائی نہ ملاواں کولوں لہھی تے نہ ای باہناں کولوں اوہدا تھوہ پتہ لگ سکیا۔

”گورونانک پرچلت اخلاقی ضابطیاں تے اخلاقی قدراں دی بھیڑی حالت

توں دل کھٹا کر بیٹھے۔ اوہناں اوس ویلے دی سیاست، معاشرت تے سماج دا

ڈونگھی نظرے مشاہدہ کیتا تے اوہناں دے ایہو مشاہدات سکھ مذہب دی

بنیاد بنے۔“ (2)

بابا جی گورونانک ہوراں اپنے وچاراں دی بنیاد سب مذہباں دیاں چنگیاں گلاں اُپر رکھی۔ ہولی ہولی سکھ مت

اک وکھرا مذہب بن گیا۔ انسان دوست تے انسانیت پسند ہون ناطے بابا جی ہندوستان دے روایتی انداز دے سادھو

نہیں سن۔ اوہناں اپنی حیاتی دا بھٹا ویلا اک گھریلو انسان وانگ گزاریا تے سچ دی بھال توں بعد جدوں گھر واپس پرتے

تے پہاڑاں یاں جنگلاں دی تھاں اپنا ٹھکانہ لوکا ئی وچ کرتا رپور دی گہما گہمی نوں بنایا۔ گناہ گاراں دے نجات دہندہ تے

معصوماں دے محافظ ہون دی تھاں اوہناں عام انساناں دی اصلاح دا بیڑا چکیا۔ گورونانک اک حساس بندے وانگ

اوہناں شیواں ولوں مونہہ موڑ کے نہیں لنگھ سکدے سن جہناں نوں اوس ویلے دیاں اخلاقی، سماجی تے سیاسی قدراں نے زوال

پذیر کیتا ہویا سی۔ اوہ سچ دی بھال وچ تھاں تھاں گھمے پھرے تے اڈواڈ مذہباں دے مذہبی اکٹھاں وچ رلت کیتی۔ اوہناں

ہندوواں دیاں مذہبی کتاباں وید، سمرتی، شاستر تے پُراناں دا مطالعہ کیتا تے مسلماناں دے قرآن اُپروی سوچ وچا رکیتی۔

”آخر کار جدوں اوہناں حقیقت پائی تے اپنی کوشش وچ کامیاب ہوئے تے

اک نویں مذہب ”سکھ مت“ دی بنیاد رکھی۔“ (3)

اوہناں ہندوواں تے مسلماناں دیاں فرسودہ رسماں رواجوں دی سختی نال بند یا کیتی تے اخلاقی انسانی ہستی دا تصور

پیش کیتا۔ اوہ سماجی انقلاب دے پرچارک سن، ایس لئی اوہناں تعصب توں پاک سماجی نظریاں دی تعلیم دتی۔ اوہناں دے

فلسفے موجب مثالی انسان بے خوف تے اخلاقی ہستی اے۔ بابا جی دا آدرشی انسان ذات پات تے رنگ نسل دے فرق

توں اتانہہ ہو کے سوچدا اے۔ اوہ میری میری دا خیال تے دنیاوی لوبھ لاچ دلوں کڈھ دیندا اے۔

نام رتے تیر تھ سے زمل دُکھ ہ وئے میل چُکایا

نانک تن کے چرن پکھائے جئاں گر مگھ ساچا بھایا (4)

جویں زوال پذیر معاشریاں وچ ہوندا آیا اے، انسان اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں گواہند اے۔ اوہدے ذہن اُپر رسماں رواجاں دا پہرہ لگ جاندا اے، جہدے کارن اوہ چلدی پھر دی مشین بن جاندا اے۔ ظاہری رسماں دی پابندی نے ہندو تے مسلمان دوہاں نوں اخلاقی پسماندگی وچ ڈوب دتا۔ باباجی گورو ناک ہوراں ہندوواں تے مسلماناں دی سماجی تے مذہبی حالت دا نقشہ اپنے کلام راہیں انج اُلکیا اے:

کہہ ناک سچ دھیائی اے
سچ ہووے تا سچ پائی اے (5)

اوہناں دی سماجی جدوجہد تے سکھ مت دے مڈھ بارے محمد لطیف لکھدے نیں:

“He viewed with disfavour the intolerance of the Musalmans towards the Hindus, and the precepts of his religion inculcated peace to all mankind, brotherly love to one another, and living virtuously and harmoniously” (6)

بھگتاناں تے صوفیاں دا انگ باباجی گورو ناک نے رب نال محبت نوں انسان دا مڈھلا مقصد قرار دتا۔
”اوہناں ذات پات تے ظاہری رسماں رواجاں دی مخالفت کیتی۔ سماج دیاں بیماریاں تے غلطیاں دا احساس تے اوہناں نوں دور کرن دی فکر اوہناں دے وجدان دا اک لازمی حصہ سی۔“ (7)

انج

”گورو ناک ہوراں دے قائم کردہ مذہبی فرقے دی بنیاد دو اصولاں خدا دی وحدانیت تے انسانی بھائی چارہ اُپر اُساری گئی۔“ (8)

اپنے وچاراں وچ اوہناں ذات پات، چھوت چھات تے سماجی نابرابری نوں غیر انسانی قرار دتا۔ اڈواڈ ذاتاں لئی مختلف دھرماں دے تصور نوں جھوٹھا کہیا۔ اوہناں ہر اک لئی واحد مذہب دی تعلیم دتی۔ اوہ مذہب سی انسانیت ذاتاں

تے فرقیوں وچ ونڈے ہندوستان دے سماج لئی برابری تے مساوات دا ایہ سبق یقیناً انقلاب بھریا سی۔ اوہناں اک مسلمان حاکم نوں غیر مسلم رعایا تے اک اچھوت نوں اک مقدس براہمن دے برابر درجہ دتا۔ اوہناں اپنی گل ایتھوں شروع کیتی کہ ایہ ذات پات دی تفریق انساناں دی اپنی پیدا کردا اے کیوں جے رب دی کوئی ذات نہیں، ایسے وجوں اوہدی مخلوق دی وی کوئی ذات نہیں ہونی چاہیدی۔ فرماندے نیں:

جات جنم نہہ پوچھی اے سچ گھر مہ بتاء

ساجات ساپت ہے جیسے کرم کما (9)

خدا دی کوئی ذات نہیں۔ اپنے آپ نوں عظیم کہن نال کوئی خدا دی نظر وچ عظیم نہیں ہوندا۔ اوہدی عدالت وچ ذات تے پیدائش خاطر وچ نہیں آسکدے سگوں ذات نوں بلندی تے عظمت انسانی عملوں پاروں لہدی اے۔ ذات وچ کیہ رکھیا اے۔ سچ دی پرکھ ہونی چاہیدی اے۔ جیہڑا (ذات پات والا) موہرا کھاوے گا، اوہو ای مرے گا۔ اندری تلاش کرو تے ذات پات دی گل نہ کرو، کیوں جے موت توں بعد ذات دا کوئی سوال نہیں پچھیا جاوے گا۔ سب انسان اکو جیسے نیں۔ سب انساناں دی اصل اکو ای اے:

سبھ کو اوجا آکھی اے سچ ن دیسے کوء

اکنے بھانڈے ساجی اے اک چانن تہ لوء

کرم ملے سچ پائی اے دھر بخشن میٹے کوء (10)

رب دے نیڑے ذات پات یاں ورن آشرم دی کوئی حیثیت نہیں۔ ذات پات دا سوال بے مقصد اے۔ ذات پات دی وڈیائی بے معنی اے۔ جدوں ساری مخلوق دا سہارا رب دی ذات اے، فیر جے کوئی آپ نوں معزز خیال کردا اے تے اوہنوں ایہ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ رب دے نیڑے اوہدی کیہ حیثیت اے۔ باباجی فرماؤندے نیں:

پھکڑ جاتی پھکڑ ناؤ

سبھنا جیا اکا چھاؤ

آپہہ جیکو بھلا کھائے

نانک تا پر جاپے جا پت لیکھے پائے (11)

رب دے نیڑے ذات پات کجھ نہیں سگوں انسان دے عمل دیکھے جان گے ایس پاروں انسان نوں ایہ فضول
گلاں نہیں کرنیاں چاہیدیاں۔ جے کر انسان پھیر وی باز نہیں آؤنداتے پھیر اوہدی رب دے سامنے رسوائی ہووے گی۔
کوئی اپنی ذات دا گھمنڈ نہ کرے۔ جیہڑا خدا دی پچھان کر لوے، اوہو معزز اے۔ بے وقوف توں گھمنڈ نہ کر دا اے۔ ایس
گھمنڈ دے نتیجے وچ خرابی ہوندی اے۔ سب لوکائی دا مالک تے خالق رب دی ذات اے۔ ساری دنیا دی تخلیق اکو مٹی
نال ہوئی اے تے خالق نے مختلف شکلاں دتیاں نیں۔ ہر جسم وچ پنچ تت نیں۔ کون کہہ سکدا اے کہ کسے وچ کیہڑا ات
گھٹ تے کیہڑا ودھا اے۔ سارے انسان برابر نیں۔ آدگر تھ وچ بھگت کبیر ہوراں وی ذات پات دی نفی کیتی اے:

نیچا اندر نیچ جات نیچی ہو ات نیچ
ناک تن کے سنگ ساتھ وڈیا سو کیا ریس
جتھے نیچ سماں ان تھے ندر تیری بکھسیس (12)

بابا جی گورو نانک کوئی سیاسی لیڈر نہیں سن، اوہ صرف لوکائی دیاں دکھاں درداں نوں دیکھ کے ہر کھ دکھالا
کردے رہن والے حساس انسان سن۔ اوہ اپنے ویلے دیاں حکومتاں تے اوہناں دے کارندیاں دی نااہلی توں گھائل سن۔
جیہڑا سہن کرنا اوہناں لئی ممکن نہیں سی۔ لوکائی دے خون پسینے دی کمائی توں حکمران طبقے، اشرافیہ تے نفع خور اپنیاں تجوریاں
بھرن تے لوکائی اوہناں دا مونہہ نموجھانے ہو کے دیکھدی رہوے۔ حکمراناں تے اوہناں دے اہلکاراں دے متعلق
گورو نانک جی ہوراں دا سیاسی شعور کجھ انج اے:

راجے سہیہ مقدم گتے
جائے جگان بیٹھے ستے
چاکر نہدا پان گھاؤ
رت پت گتی ہو چٹ جاؤ
جتھے جیا ہوسی سار
نکیں وڈھیں لا اتار (13)

ہرن، شاہین تے مقامی افسراں دی تربیت کیتی جاندی اے۔ اصل وچ ایہ جہناں دے خادم ہوندے نیں، اوہناں

نوں ای محکوم بنا لیندے نیس۔ باباجی کہندے نیس کوئی گل نہیں استھہ نہ سہی، موت توں بعد نکھڑ جائے گا، جدوں اگلے جہان ایہناں دی کوئی وقعت نہیں رہوے گی۔ اوتھے اصل عالم تے دانشور اوہ اے۔ خدادے ناں دی کمائی کیتی ہووے۔ درخت دیاں جڑھاں جنیاں ڈونگھیاں ہوندیاں نیس اونی بھتی چھاں ہوندی اے۔ جدوں رب دے حضور حاضری ہووے گی، عملاں دی پُسن چھان ہووے گی۔ باباجی گورونانک ہوراں دارشنتہ کیوں بے عوام نال سی، ایس لئی اوہناں ہمیشہ عوام دی بھلیائی لئی سوچیا۔ اوہناں لوکاں دے عمل تے ارادے نال جامد سماجی رسماں تے قدران توں جان چھڑانا چاہی۔ کیوں بے اوہ سھناں نوں اکو انسانی معاشرے دے جی متھدے سن، ایس لئی اوہناں انسانی بھائی چارے تے سماجی برابری دے اصولاں نوں معاشرے دی بینہ بناون دی کوشش کیتی پر معاشرے دا چلن ای ہور سی، اوہناں کھلے عام اجیہے معاشرے نوں ونگاریا:

کل ہوئی گُنتے مہی کھاج ہوآ مُردار
 گوڑ بول بول بھونکنا چوکا دھرم بی چار
 جن جیو یا پت نہی منیا مند سوء
 لکھیا ہووے نانک کرتا کرے سو ہوع (14)

زنانیاں نا سمجھ نیس تے مرد اوہناں دے شکاری بنے ہوئے نیس۔ نیک چال چلن، آپے تے قابور کھناتے پاکیزگی ورگے گن مک گئے نیس۔ جیہڑیاں شیواں کھان والیاں نہیں اوہ کھادیاں جا رہیاں نیس۔ دھرم اپنے گھروچ جا لگیا اے۔ عزت آدروی اوہدے نال ٹر گئی اے۔ ایس صورت حال اک رب دی سچی ذات ای اے جنھوں سہارا سمجھنا کافی اے۔ باباجی دی تنقید دی زدوچ بھتا کر کے حکمران طبقہ آیا اے۔ انصاف کرن والیاں دی بے انصافی اوہناں نوں اک اکھ نیس چنگی لگدی۔ قاضی داکم انصاف کرنا ہندا اے، اوہ تسبیح پھیردا اے تے خداداناں لیندا اے پر رشوت لے کے سچائی دا خون کر دیندا اے۔ کوئی گل پچھوتے کتاب کھول کے تسلی کروا دیندا اے:

قادی کوڑ بول مل کھائے
 برہمن ناوے جیا گھائے
 جوگی جگت نہ جانے اندھ
 تینے اجاڑے کا بندھ (15)

باباجی گورونانک ہوراں حق تے سچ دی تلاش وچ گوتم بدھ وانگ ہندوستان بھر داسگوں ہندوستانوں باہر داسفر
وی کیئا۔ تبلیغی دوریاں دوران گورونانک ہوراں لوکاں دے مذہبی عقیدیاں دا ڈونگھیا نال مطالعہ کیئا۔ آخر کار اوہ ایس
نتیجے تے اپڑے پئی عوام محبت تے بھگتی نوں چھڈ کے ظاہری رسماں رواجوں نوں ای عبادت دا درجہ دئی بیٹھے نیں جیہڑی خدا
تک اپڑن دی راہ نہیں۔

جے کوئی چور کسے دادھن مال لٹ کے اپنے بزرگاں دی نذر کر دیوے، اجیہا دھن مال اگے چل کے اپنی پچھان
آپوں کروائے گا۔ انج بزرگاں نوں چور سمجھیا جاوے گا۔ دلال (برہمن چھنے ایہ رسم ادا کیتی اے) دے ہتھ کٹے جان گے۔
اگلے جہان سخاوت دا چنگا بدلہ لھے گا جیہڑی محنت نال کمائی ہووے گی۔ خدا تک عجن دی راہ حرام دی کمائی نال سخاوت کرنا
نہیں سگوں اوہدا معیار پٹھلیاں برائیاں توں بچنا اے۔ برائیاں ہر ویلے انسان دے اندر رہندیاں نیں لہذا اندر دی صفائی
ضروری اے پراوس زمانے وچ مسلماناں، ہندوواں تے دو جے مذہباں دے منن والیاں دی ایہ حالت سی:

ہندو کے گھر ہندو آوے	سوت جنمپو پڑ گل پاو
سوت پاء کرے بُریائی	ناتا دھوتا تھاء ن پاء
مسلمان کرے وڈیائی	ون گر پیرے کو تھاء ن پاء
راہ دساء اوتھے کو جاء	کرنی باجھہ بہست ن پاء
جوگی کے گھر جگت وسائی	تت کارن کن مُندرا پائی
مُندرا پاء پھرے سنسار	تھتھے کتھے سرجن ہار
جیتے جیا تیتے واناؤ	چیری آئی ڈھل ن کاؤ
اتھتھے جائے سن جاء سمجھائے	ہور پھلڑ ہندو مسلمانے (16)

باباجی گورونانک ہوراں موجب رنگ برنگے کپڑے پاؤن نال بندہ خدا تک نہیں اپڑسکد اسگوں سچے دلوں خدا
نوں یاد کرنا تے انسانیت لئی محبت، شفقت تے رحم نالے کرم انسان نوں ابدی حقیقت توں جانو کروا سکدا اے۔ اوہ جانندے
سن پئی انسان سماجیاں معاشرے توں وکھرا ہو کے نہیں رہ سکدا۔ دھرم جوگی دے ٹاکیاں لگے کپڑے پاؤن نال نہیں بندا
نہ ای ہتھ وچ سوٹا پھرن نال نہ جسم تے سواہ ملن نال، نہ لے وال کٹوان نال بن دا اے۔ دھرم خالی خولی لفظالی داناں نہیں۔

اصل دھرم ساریاں نوں اِکوجیہا سمجھنا اے۔ قبرستاناں وچ پیٹھن نال جوگ نہیں ملدا تے نہ ای ملک ملک پھرن نال تے تیر تھ نہاؤن نال جوگ دی راہ لہدی اے۔ دنیا وچ مایا توں بے نیازہ کے جوگ دی راہ لہی جاسکدی اے۔

سنگت کیوں جے انسان وچ خدمت تے ایثار دا جذبہ پیدا کردی اے لہذا گوروناک ہوراں سنگت یعنی اجتماع، اکھ تے زور پایا اے۔ اوہ ست سنگت نوں اجیہا سماج آکھدے سن جتھے صرف ذات باری دی حمد و ثنا ہوندی اے۔ سنگت اوہناں دی تبلیغ لئی سماجی اصلاح دا مڈھلا ہتھیار اے، ایس لئی ایہدے وچ عام لنگر دا انتظام وی کیجا گیا۔ ذات پات، رنگ نسل، مذہب دی کوئی قید نہیں سی۔ لنگر وچ سب نوں مذہب تے فرقے وچ فرق کیتیوں بغیر اکٹھے بھوجن کرایا جاندا سی۔ انج بھکھیاں نوں کھانا کھلانا سکھاں دا دھرم بن گیا۔ ایسراں سکھ دھرم وچ خیرات تے سماجی اشتراک نوں اہمیت دتی گئی۔ بابا جی گوروناک نے ہندوستان واسیاں وچ روحانی تے اخلاقی بیداری پیدا کیتی۔ اوہناں مذہب وچ فرقے بناؤن تے شدید نکتہ چینی کیتی تے اپنے آپ نوں کسے فرقے نال نہ جوڑیا:

“He pointed to men the straight way that there was but one God the primal and omnipresent. He represented the three legs which religion had lost and reduced to one the four castes of Hindus. He placed the king and the beggar on the spiritual equality, and taught them to respect each other. He preached to all a religion of the heart as distinguished from a religion of external forms and unavailing ceremonies”.(17)

عیش عشرت دی حیاتی گزارن والے آج کتھے ٹر گئے نیں؟ اوہ لمیاں چوڑیاں ہاتھیاں تے گھوڑیاں دیاں پالاں آرام دہ بسترے آج کتھے نیں؟ سانوں تے ایہو سمجھ آئی اے کہ اتھے بہتیاں نے تاج تے تخت دے نشے وچ ذلت بھوگی اے۔ اے انسان توں پھیر وی کیوں نہیں سمجھدا۔ بابا جی نے آکھیا حکمراناں نوں تے جنگ توں بعد وی کجھ نہیں ہوندا۔ گل بھکھے ننگے تے لے ماڑے لوکاں دی اے جہناں دے سراں توں چھت وی کھس جاندی تے زنانیاں رنڈیاں ہو جاندیاں

کچھ خاوندوں دی اڈیک وچ بڑھیاں ہو جاندیاں نیں۔ بیرونی حملہ آوراں دے خلاف باباجی دے لاشعور وچ ملکی تباہی رچ ورس گئی سی حالانکہ اوہناں اکثر موقعیاں تے دھاڑویاں دی ننڈیا کھلم کھلا کیتی اے پر کتے کتے اوہناں لگیا چھپیا ڈھنگ وی اختیار کیتا اے۔ آکھدے نیں:

ڈھاہ مرولی لوٹیا ڈہرا سادھن پکڑی ایک جنا
جم ڈنڈا گل سنگل پڑیا بھاگ گئے سے پنچ جنا
کامن لوڑے سوئنا رپا، متر لوڑیں سوکھا دھاتا

نانک پاک کرے تن کارن جاسی جم پر با دھاتا (18)

انسان دے پنچ دشمن لالچ، غصہ، ہوس، وابستگی تے خودی نے اوہنوں گھیر یا ہو یا اے۔ اوہ پنچ نیں تے انسان اکلا۔ دھاڑویاں دی ننڈیا کرن دی اک وجہ مقامی حکمراناں دا نااہل ہونا وی سی۔ باباجی سمجھدے سن کہ جے کر مقامی حکمران کچھ کرن جوگے تے دیا نندار ہوندے تے باہر لیاں نوں حملہ کرن دی ہمت نہ ہوندی۔ اوہناں مقامی حکمراناں نوں آٹھا آکھیا اے:

اندھا آگو جے تھیے کیو پا دھر جانے

آپ مے مت ہو چھیے کیو راہ پچھانے (19)

انھتے ہنیرا ای کھلارے گا۔ گورونانک ہوراں نے جتھے سیاسی تے سماجی نظام اُپر تنقید کیتی، اوہتھے ہی اوہناں دی نظر عورت تے وی پئی جیہڑی رساں رواجوں دی پکلی وچ پسدی پئی سی۔ باباجی دے زمانے وچ زنانیاں دی حالت بڑی ماڑی سی۔ اوہناں زنانیاں نوں اوہدا جائز مقام دواون لئی بھروسہ کوشش کیتی۔ اوہناں لوکاں نوں زنانی دے مقام دا احساس دواياتے اوہدے نال نہ صرف ہمدردی نال پیش آن دی تلقین کیتی سگوں اوہدے سماجی رتبے دی اُچھائی لئی جدوجہد وی کیتی۔ فرماندے نیں:

بھنڈہ ہی بھنڈہ اُو پجے بھنڈے باجھ ن کوء

نانک بھنڈے باہرا اکیو سچا سوء

جت مکھ سدا صلاحی اے بھاگا رتی چار

نانک تے مکھ اُو جے تے سچے دربار (20)

بابا گورونانک جی دے کلام دے مختصر ویروے توں بعد دسدا اے کہ اوہناں دا پیغام انسان دوستی دا پیغام سی۔ اوہناں اپنیاں وچاراں وچ ہر مذہب، نسل تے فرقے نوں مخاطب کیتا۔ اوہناں خاص طور تے کسے مذہب نوں بھیڑا نہیں آکھیا پر ایہدا مطلب ایہ وی نہیں سی کہ اوہ ہندو دھرم تے اسلام وچکار کوئی فرقہ وارانہ ہم آہنگی پیدا کرنا چاہندے سن سگوں اوہ اک نویں مذہب دی بھال وچ سن جہدے وچ ساریاں مذہباں دیاں چنگیاں گلاں نوں کٹھا کر لیا جائے کیوں جے اوہ سمجھدے سن کہ اوس ویلے دے مذہباں دا ظاہری لبادہ انساناں وچکار وٹدیاں پاؤندا ایسا سی تے لوکاں نوں نویں مذہب دی لوڑ سی۔ گورونانک ہو راں ویلے دی ایس لوڑ نوں پورا کیتا تے مذہب دیاں ظاہری رسماں ریتاں دی ننڈیا کیتی تے لوکاں نوں اک دو جے نال پیار کرنا سکھایا۔ انج اوہناں آپ نوں انسان دوستاں وچ شمار کرا لیا۔

حوالے

- 1- سیوارام سنگھ تھا پڑ، گورونانک: زندگی اور تعلیمات، مترجم یا سر جواد، نگارشات، لاہور، 2004ء، ص 14
- 2- شفیقہ رسول رفیقی، اقبال اور ہومنز، الریفیق پبلشنگ ہاؤس، سری نگر، ص 142
- 3- اوہی، ص 142
- 4- کلام نانک، ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹل (سودھن ہار)، اپنا، امریکہ، 2001ء، ص 987
- 5- اوہی، ص 429
- 6- Muhammad Latif, Syad, History of the Punjab, Calcutta Central Press Co. Ltd., Calcutta, 1891, P.246
- 7- ہرنس سنگھ، گورونانک: سوانح عمری، نگارشات، لاہور، 2002ء، ص 66
- 8- گورونانک: زندگی اور تعلیمات، ص 80
- 9- اوہی، ص 969
- 10- اوہی، ص 171
- 11- اوہی، ص 189

- 12 کلام نانک، ص 111
- 13 اوہی، ص 947
- 14 اوہی، ص 901
- 15 بھائی جودھ سنگھ، کلام گورو نانک، بک ہوم، لاہور، ص 190
- 16 اوہی، ص 701
- 17- **Max A. Macauliffe, The Life and teachings of Guru Nanak,**
Abhishak Publications, Chandigarh, 1980, P.27
- 18 اوہی، ص 243
- 19 اوہی، ص 173
- 20 اوہی، ص 435

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 33- 38

☆ ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شماره 6

خواجہ غلام فرید۔۔۔ اک جہات

Abstract

Khawaja Ghulam Fareed is the prominent poet of Punjab and he is the last mystic poet in the chain of Punjabi mystic poets. His Punjabi 'kafiaan' and 'si-harfiaan' are famous not only in Punjab rather these are famous in all over the world. His kafiaan are consisted of many topics i-e oneness of Allah, mysticism, shariah and love for Holy prophet (PBUH). In addition to, his writings give the message of courageness, patience, persistence and all moral values. "Rohi" (desert) is a strong sambol in his poetry. In his poetry that the main theme is "Rohi" and he told about importante of the desert Places.

As well as he is also calld "Haft zubaan" poet.

خواجہ غلام فرید پنجاب دے اوہ ائمے شاعر نیں جہناں دے کلام وچ ون سونے موضوع تے دکھو دکھ جہتاں لہدیاں
نیں۔ اوہ شاعر ہون دے نال نال بنیادی طور تے اچے درجے دے صوفی تے درویش وی سن۔ اوہناں اپنی شاعرانہ سوچ

نوں کافی دی صنف وچ پرویاتے کافی دی ہیبت وچ نواں اسلوب تے نواں رجحان دتا۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ رومانوی تے صوفیانہ مضموناں دے بھرویں جھلکارے ملدے نیں۔ اوہناں دے وڈ وڈیرے عرب توں ہجرت کر کے سندھ آوے اوہناں دا سلسلہ نسب حضرت عمر فاروق نال جاملدا اے۔ کوٹ مٹھن داشہرا اوہناں دے وڈ وڈیریاں نے آباد کیتا۔ اوہناں دے والد محترم خواجہ خدا بخش سکھاں دے ظلماں توں تنگ آ کے کوٹ مٹھن نوں چھڈ چاڑھاں شریف آوے تے ایسے تھاں خواجہ فرید دا جنم ہویا۔ اوہناں دے جنم تے مران بارے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں۔

”خواجہ صاحب ۱۲۶۱ھ ۲۶ ماہ ذیقعد نوں مولانا خدا بخش دے گھر قصبہ

چاڑھاں وچ پیدا ہوئے۔ آپ دا وصال ۲۴ جولائی ۱۹۰۱ء نوں ہويا۔ مزار مٹھن

کوٹ وچ اے۔“ (1)

اوہناں دا تاریخی ناں خورشید عالم رکھیا گیا کجھ چرگروں بابا فرید گنج شکر دے ناں اُتے اوہناں داناں غلام فرید رکھ دتا گیا۔ اوہناں ایسے ناں نال اپنی سلاہنا کٹھی جہڑی مان جوگ اے تیراں ورہیاں دی عمر وچ اپنے وڈے بھرا خواجہ فخر الدین دے ہتھ اُتے بیعت کیتی تے اپنا روحانی تعلق سلسلہ چشتیہ نال جوڑیا۔ مرشد نے سلوک دیاں منزلاں طے کروائیاں تے معرفت دیاں منزلاں طے کر دے ہوئے مرشد دے عشق وچ ڈب گئے۔ ایس طرح عشق دی پہلی پوڑھی پار کیتی۔ مرشد دے نال عقیدت تے محبت دے جھلکارے اوہناں دیاں کافیاں وچ تھاں تھاں اُتے نظر آؤندے نیں۔ لکھدے نیں:

فخر جہاں قبول کتو سے

واقف کل اسرار تھیو سے (2)

مرشد دی دعائے مہربانی نال اوہ دینی تے دنیاوی دوہناں علماں توں مالا مال سن۔ اوہ حدیث، فقہ، فلسفہ، تاریخ، تصوف، شاعری، موسیقی، رمل، شریعت، سوانح، علم انجوم، علم جفر دے ماہر سن۔ اوہناں کول علم دے بھرویں خزانے سن۔ ایہناں علماں توں اڈ اوہ اردو، عربی، فارسی، ہندی لہندی تے پنجابی زبانوں بارے پوری طرح جانوسن۔ ایس لئی اوہناں نوں ہفت زبان شاعری آکھیا جاندا اے۔ اوہناں جو کجھ وی لکھیا سلاہن جوگ اے پر جیہڑی مشہوری اوہناں دیاں کافیاں دے دیوان نوں لکھی، اوہ کسے ہور دے نصیب وچ نہیں۔ کافی اک راگ دا ناں اے جس راگ وچ کافی گائی

جاندى اے، اوسے راگ داناں کافی پے گیا۔ پنجابی زبان تے ادب وچ کافی دا مدھلا شاعر شاہ حسین اے۔ صوفی شاعر اس نے ایس صنف نوں اپنی بڑھوتری دتی کہ ایہہ صنف صوفیانہ شاعری دی ہو کے رہ گئی۔ خواجہ صاحب دیاں کافیاں دا جائزہ لیئے تے اوہ ظاہری تے باطنی خوبیاں نال مالا مال دسدیاں نیں۔ ایہناں دیاں کافیاں دے موضوعاں دا کھلار اپنا کھلا ڈھلا اے کہ اوہناں وچ فلسفہ، تاریخ، مذہب، تہذیب تے ثقافت ورگے تمام موضوع دسدے نیں۔ ایہہ قرآن تے حدیث دے حوالیاں دی بھر مار پاروں انسان نوں حیاتی گزارن دا سوہنا درس دیندیاں نیں۔ خواجہ غلام فرید وحدت الوجود دے من والے سن۔ ایس نظریئے توں مراد شیخ اکبر ابن عربی دا فلسفہ وحدت الوجود اے جہنوں فارسی زبان وچ ”ہمہ اوست“ آکھیا جاندا اے۔ ہمہ اوست بارے ان فرمایا اے:

ہمہ اوست دے بھید نیارے

جانن وحدت دے ونجارے (3)

وحدت الوجود تے عشق الہی اک ای عقیدے دے دوناں نیں۔ خواجہ صاحب نے عشق دے حوالے نال اپنی روحانی واردات دی گل بڑے سوہنے لفظاں وچ کیتی اے، کیوں جے اک عاشق نوں ہر تھاں اوسے ذات دے جھلکارے دسدے نیں۔ خواجہ غلام فرید اُچ کوئی دے مذہبی سکالر سن، ایس گل دا ثبوت اوہناں دے کلام وچ تھاں تھاں قرآن تے حدیث دے حوالیاں توں لہجدا اے۔ فرماندے نیں:

نَحْنُ أَقْرَبُ رَازِ الْوَكَا وَهُوَ مَعَكُمْ مَلِيًّا هُوَا

سبھ سُنجانو عالم لوکا ہے ہر روپ میں عین نظارا (4)

پنجابی زبان تے ادب دی صوفیانہ شاعری دا اگھڑواں موضوع عشق اے کیوں جے ایہہ اوہ موضوع اے جس اُتے ٹرے بناں انسان اپنی منزل تیکر نہیں اپڑسکدا بھانویں اوہ منزل دنیاوی ہووے یا روحانی۔ خواجہ غلام فرید عشق نوں دنیاوی تخلیق دا اصل کارن من دے نیں۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ عشق دا مونہہ زور جذبہ دکھائی دیندا اے، جہدی انوکھی تے نویکلی لذت اے۔ اوہناں دے نیڑے عشق اوہ جذبہ اے جیہڑا انسان نوں عرفان حق تیکر اپڑاند اے جہدے وچ عشق نہیں اوہ جانور توں وی بھیڑا اے۔ عام طور تے عشق دیاں دو منزلاں نیں۔ عشق مجازی تے عشق حقیقی۔ صوفیاں دے نیڑے عشق حقیقی دی پہلی پوڑی عشق مجازی اے۔ فرید ہوراں دا عشق مجازی وی اے تے حقیقی وی۔ اوہناں نے عشق نوں ای اپنا مرشد تے ہادی منیا اے۔

ایہہ حقی گل اے کہ آج دے انسان دے علم حاصل کرن دا مقصد ڈگری لینا اے جے ڈگری مل گئی تے اوہنوں چنگی تھاں نوکری ملے گی۔ دنیا وچ اوہدی بلے بلے ہووے گی پر خواجہ غلام فرید ایہو جے علم توں دور نسدے سن جیہڑا انسان نوں اپنے رب توں دور کر دیوے۔ صوفیاں دے نیڑے فنا فی الشیخ توں اگلی پوڑی فنا فی الرسول اے۔ اسیں اوس ویلے تک اپنے رب دی پہچان نہیں کر سکدے جدتیکر اپنے رسول ﷺ دی محبت تے عقیدت وچ ڈب نہ جائیے۔ خواجہ غلام فرید ہوراں وی اپنے کلام وچ حضور ﷺ نال ڈاڈھی عقیدت دا اظہار کیتا اے۔

صوفیاں دی حیاتی دا مقصد ای عرفان ذات تے عرفان وحدت الوجود۔ جدوں صوفی ایس منزل تیکر اپڑ جاندا اے تے اوہ دنیا تے دنیا داری دے سارے معاملیاں نوں بھل جاندا اے۔ کدھرے اوہ مادھو لعل بن جاندا اے تے کدھرے بلھے شاہ۔ اجہی کیفیت خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ لہدی اے جدوں اوہ اپنے رب نوں پالیندے نیں فیروہدی بنائی فطرت وچ اپنے آپ نوں دسدے نیں۔ اپنے آپ اوہناں دے مونہوں ایہہ لفظ نکلدے نیں:

خاموش فریدا اسرار کنوں

چُپ بے ہودہ گفتار کنوں (5)

انسان نوں اللہ تعالیٰ نے عقل جیہی اوہ نعمت دتی جو اوس نے اپنیاں دو جیاں مخلوقاں نوں نہیں دتی۔ ایس نعمت پاروں انسان اشرف المخلوقات اکھویاتے ایسے کارن انسان اسماناں دیاں اُچائیاں تیکر اپڑ گیا، ہور ترقیاں ول اپنا پینڈا طے کر رہیا اے پر ترقی دے نال نال ضروری اے کہ انسان اپنے آپ دی سیہان کرے۔ ایہدے راہیں انسان نوں اپنی ذات بارے پتہ لگن دے نال نال ایس کائنات دے بھید وی کھلدے نیں۔ قرآن پاک وچ اے مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَمَنْ عَرَفَ رَبَّهُ ”جس اپنے آپ نوں پہچانیا اوس اپنے رب نوں پہچان لیا“ ایہدے بارے خواجہ صاحب فرماندے نیں:

فاش فرید اے وعظ سنا توں

عالم، جاہل، شاہ گدا کوں (6)

شاعر معاشرے دا حساس ترین انسان اے۔ اوہ اپنے آل دوال جو کجھ دیکھدا اے، اوس نوں سوہنے تے من موہنے لفظاں دا تانا بانا پوا کے لوکائی دے سامنے رکھ دیندا اے۔ خواجہ غلام فرید دے کلام وچ تھاں تھاں وسیب تے معاشرے دی سچی تصویر دے جھلکارے نظر آؤندے نیں۔ اوہ معاشرے دی منظر کشی ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:

دشمن سخن ہر ہک ہستے
ٹوکاں کرم سارا جہاں (7)

پنجابی زبان تے ادب دے سارے صوفی شاعراں نے اپنے کلام راہیں لوکائی نوں جتھے دین تے شریعت دے مسئلے سمجھائے، اوتھے اوہناں نوں ہمیش حوصلہ، صبر، استقامت تے برداشت کرن دیاں اخلاقی قدراں اُتے عمل کرن دا آکھیا۔ کیوں جے ایہناں سب صوفی شاعراں نوں ایس گل اُتے پورا ایمان سی کہ دین تے شریعت دے نال نال اخلاقی قدراں دا پرچار وی ات ضروری اے۔ ایہناں اخلاقی قدراں وچوں سب توں اگھڑویں قدر حوصلے دی اے۔ کیوں جے حوصلہ تے ہمت ای اوہ قدر اے جس اُتے عمل کر کے انسان اپنی حیاتی دی ہر اوکڑا تے قابو پاسکد اے۔ خواجہ غلام فرید دے کلام وچ ایہہ قدر بھرویں نظر آوندی اے۔ اوہ انسان نوں حیاتی دے ہر معاملے خواہ اپنے نفس نال لڑائی ہووے یا حیاتی دیاں گنجھلاں وچ ہمت نہ ہارن دادرس دیندے نیں۔ اوہ حیلہ کرن دی نصیحت کر دے نیں۔ انساناں دی حیاتی دا کوئی نہ کوئی مقصد ضرور ہوند اے۔ اوس مقصد تیکر اپڑن لئی راہ وچ جیہڑیاں جیہڑیاں اوکڑاں آون اوہ اوہناں دا بڑے جگرے تے حوصلے نال مقابلہ کر دے اگا نہہ ودھدے جانے نیں کیوں جے اوہناں دے دل وچ اپنی منزل تیکر اپڑن دی سبک ہوندی اے، ایس لئی اوہ ہر طرح دی اوکڑا نال نیڑن لئی ذہنی طور تے تیار ہوندے نیں تے اخیر جدوں منزل تے اپڑ جانے نیں تے اوہ سب اوکڑاں بھل جانے نیں۔ خواجہ غلام فرید ہوراں دیاں کافیاں وچ فطرت دے جھلکارے تھاں تھاں نظر آوندے نیں۔ اوہناں دے کلام وچ آسمانی بجلی، پھل، بسنت، گھٹا، ریت، ریگستان، صحرا، بدل، جھیلاں، پانی، بارشاں، مست گھٹاواں، بلبل تے بھنورے دا ذکر لیکھدا اے۔ اوہ آکھدے نیں۔

بلبل بھنورے خوشیاں پاون
رل مل دوست بسنت سہاون
آئی رت البیلی (8)

خواجہ غلام فرید دے کلام دی اگھڑویں خوبی ایہہ اے کہ جدوں اوہ فطرت دے منظر وچ اپنے آپ نوں گوا لیندے نیں تے فطرت دے منظر اں نوں شاعری دا تانا بانا پوا دیندے نیں۔ پڑھن والا جدوں اوہناں دا کلام پڑھدا اے تے انج لگدا اے کہ اوہ وی خواجہ غلام فرید دے نال سفر کر رہیا اے۔ اوہناں نوں اپنے علاقے نال انتاں دا پیار سی۔

اوہناں اپنی شاعری وچ مست رسیلیاں ہوواں تے ساون دا بہت سوہنے انداز وچ ذکر کیتا اے۔ جے آکھیا جائے روہی خواجہ غلام فرید دی شاعری دا دل اے تے غلط نہ ہووے گا۔ روہی نال اوہناں نوں انتاں دا پیار سی۔ اوہناں تھان تھان اُتے اپنے کلام وچ روہی دی تعریف ایس طرح کھل کے کیتی اے کہ اوہ اکوئی کچھ سنجانہیں چھڈیا، ایتھوں تیکر کے اوہ اپنی روہی لئی دعائے خیر کر دے وی نظر آوندے نیں:

ایہہ روہی یار ملاوڑی دے
 شالا ہوئے ہر دم ساوڑی دے
 ونج پیسوں لہڑی گاوڑی دے
 گگھن اپنے سوہنے سیں کنوں (9)

مکدی گل ایہہ کہ خواجہ غلام فرید دی شاعری دے سارے پکھاں نوں کھ رکھدیاں ایہہ گل مان نال آکھی جا سکدی پئی آپ دیاں کافیاں پنجابی زبان تے ادب وچ انملا وادھانیں۔

حوالے

- 1- عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان دی کہانی، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء، ص 386-387
- 2- آصف خان، محمد، مرتب: آکھیا خواجہ فرید نے، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، نومبر 2008ء، ص 137
- 3- اوہی، ص 225
- 4- اوہی، ص 53
- 5- اوہی، ص 49
- 6- اوہی، ص 323
- 7- اوہی، ص 189
- 8- اوہی، ص 405
- 9- اوہی، ص 183

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 39-49

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شماره 6

تذکرہ تے تذکرہ نویسی دے محرکات

Abstract

Tazkar'ah is an important genera in literature. In this article the researcher has discussed the famous literary term "Tazkar'ah" and its triggers. "Tazkar'ah" is an Arabic word which has many meanings i.e. remember, Memories, Biography of poet is called "Tazkar'ah". There is much difference between the "Tazkar'ah" and "Byaz" (Personal diary) with the passage of time "Byaz" became the base line of "Tazkar'ah". There are many triggers of "Tazkar'ah" like that the desire of co-existence, appreciation of writers, literary, research interest, historical discretion, trends of besieges, literary factionalism, gladness of mentors, popularity of Poetry.

تذکرہ عربی زبان دا لفظ اے جیہڑا مذکر ورتوں وچ لیا یا جاندا اے۔ ایہہ لفظ عربی دے لفظ ”ذکر“ توں

ماخوذ اے جہدے معنی بیان کرنا، ذکر کرنا وغیرہ دے نہیں۔ تذکرہ دے معنی یاد کرنا، ذکر، یادداشت بیان، یادگار، چرچا وغیرہ دے وی نہیں۔ جامع اردو لغات موجب تذکرہ:

”تذکرہ: (ع) مذکر، مذکور، یادداشت، بیان، یادگار، واقعات کی تاریخ،

سرگزشت، سوانح عمری وغیرہ۔“ (1)

اردو لغت موجب تذکرے دے معنی ذکر توں اڈ، سرسری بیان دے طور تے مستعمل نہیں۔ تذکرہ توں مراد اے کسے وی شخصیت یا شاعر یا کسے دے کلام دا ہلکا جیہا ذکر کرنا، ”اصطلاحات تدوین متن“ وچ تذکرہ دے لغوی تے اصطلاحی معنی نہیں:

”وہ کتاب جس میں شاعروں کا مختصر احوال، نمونہ کلام او انکے کلام کے

بارے میں مختصر رائے اور تنقید شامل ہوتی ہے۔“ (2)

تذکرے وچ کسے وی شاعر یا تاریخی واقعے دا ذکر ہوندا اے ایس لئی ایہوں تذکرہ دا ناں دتا جاندا اے۔ اردو انسائیکلو پیڈیا موجب اوہ لکھت جہدے وچ شاعراں دی حیاتی تے اوہناں دے کلام نوں حروف تہجی یا زمانی ترتیب نال مرتب کیتا جائے، تذکرہ اے۔ اصل وچ تذکرہ ناں ای بیتی ہوئی تاریخ، ماضی دے ویلے بارے جانکاری دوان والی لکھت دا اے۔ دو بے معنیاں وچ تذکرے نوں مشاہیر دی سوانح حیات دا ناں وی دتا جاندا اے۔ انگریزی وچ تذکرہ دے لفظ نوں Remember یا Memory دے ناں نال تعبیر کیتا جاندا اے۔ Remember دے معنی وی بیان کرنا، چیتے کرنا، کسے دا ذکر کرنا، سرگزشت دے نہیں۔ ”اردو انگریزی ڈکشنری“ موجب تذکرہ:

“Biography; Remembering, Memories, ذکر

life”. (3)

عربی، اردو، فارسی، پنجابی، انگریزی دیاں لغتاں وچ ایہو معنی بیانے گئے نہیں۔ انج ای شاعراں توں اڈ بزرگان دین، عالماں، فاضلاں دے وی تذکرے ہوندے نہیں۔ جس طرحاں تذکرۃ الاولیاء از فرید الدین عطار،

تذکرہ علمائے دین از احمد علی، صحیفہ خوش نویساں از غلام محمد ہفت قلمی وغیرہ۔ شاعراں دے حالات تے کلام دیاں ونگیاں نوں تذکرہ داناں دتا جاندا اے۔ ایہہ دو عناصر حیاتی تے کلام دی متوازن آمیزش ای تذکرے دی لازمی شرط نیں۔ تذکرے شعراء دی سوانح حیات تے کلام تے مبنی لکھت ہوندے نیں۔ انج اصطلاحی طور تے تذکرہ اجہی لکھت نوں آکھیا جاندا اے جیہدے وچ شاعراں دے حالات لکھے ہون تے نال کلام دا کجھ حصہ درج ہوئے۔ ہر تخلیق اپنے وجود لئی کسے جذبے یا تحریک دی مرہون منت ہوندی اے۔ ایس لئی تذکرہ نویسی ول اہل قلم دار جہان تے ایس فن دے عہد بہ عہد ارتقاء دے کجھ مخصوص محرکات سن۔ جہناں نال تذکرہ نگاری دے فن نوں فروغ ملیا۔ ہر انسان دی تمنا ہوندی اے کہ اوہ اپنی حیاتی وچ ای کوئی اجیہا کارنامہ چھڈ جائے جیہدے نال اوہ ہمیش یاد رہوے۔ ایسے لئی ایہہ تمنا تذکرہ نویسی لئی محرک ثابت ہوئی۔ اپنے ناں دی بقاء لئی کئی لوکاں نے تذکرے لکھے جیہدے نال تذکرہ نویسی دے فن نوں ترویج ملی۔ تذکرہ نگاری لئی ایہہ محرک وی فروغ دا کارن بنیا کہ فنکاراں دی قدردانی دا حق ادا کرن دی غرض نال ایہناں فنکاراں دی حیاتی دے حالات محفوظ کیتے جاوے۔ حنیف نقوی موجب:

”فن کاروں کی قدردانی کا حق ادا کرنے کی غرض سے ان کے حالات زندگی

اور کارناموں کو محفوظ کرنے کا خیال بھی تذکرہ نگاری کا ایک اہم محرک

ہے۔“ (4)

بیاض نگاری تے انتخاب اشعار دا ذوق تذکرہ نگاری دے فن لئی اک محرک سی۔ ہندوستان دی اسلامی تہذیب دے سسے دی سب توں نویلکی خوبی ہر خاص تے عام وچ شاعری دا شوق سی۔ ایس شوق دی تکمیل تے تسکین لئی اہل ذوق اپنے کول ذاتی کتاب یا ڈائری رکھدے سن جس نوں بیاض داناں دتا جاندا۔ ایہہ رواج تذکرہ نویسی دے مڈھ بنن دا کارن بنیا۔ تذکرہ نویسی دے عمل وچ بیاضاں تے شعر و شاعری دے شوق نے وڈا حصہ پایا۔ ماہرین دے مطابق بیاض ای تذکرہ نویسی دا مڈھلا سومہ اے جس وچ ویلے دے نال نال ردوبدل کیتا گیا۔ سلیم اختر لکھدے نیں:

”بالعموم یہ تذکرے ”بیاض“ سے مشابہ ہوتے تھے لیکن شاعر پر رائے زنی

کرتے وقت اسلوب کے ضمن میں جو کچھ کہا گیا اس کی لسانی اہمیت بھی ہے
 ویسے انہیں عام طور سے شاعر کی ولایت، تاریخ پیدائش اور وفات،
 فہرست تلامذہ اور منتخب اشعار ملتے ہیں۔“ (5)

تذکرے تے بیاض دی اپنی حیثیت مسلم اے جس طرحاں بیاض وچ شاعر دیاں غزلاں، شعر یا شاعر
 توں متعلقہ معلومات درج ہوندیاں نیں۔ انج تذکریاں وچ شاعر بارے ہر طرح دیاں معلومات درج کیتیاں جاندیاں
 نیں۔ بیاض نویسی وانگر ویلے دے نال نال تذکرہ نویسی وی مقبول عام ہو گئی جیہڑے لوک عمدہ تذکرے لکھن دی
 صلاحیت نہ رکھدے، اوہ اپنے ذوق دی تسکین لئی بیاض وچ شعر دا اندراج کرن دا آہر کردے۔ ایسے بیاض نویسی
 ریت نے تذکرہ نویسی نوں متحرک کر دتا۔ جس ویلے تذکریاں دا سلسلہ شروع ہو یا، اوس ویلے شعر شاعری دا چرچا سی۔
 شعری چون دے ودھدے شوق نے بیاض نگاری دی بیہ رکھی تے بیاض نگاری اگے ٹردی تذکریاں دی بنیاد دا
 محرک ثابت ہوئی۔ تذکرہ نویسی دے محرکات وچ اک محرک ادبی تے تحقیقی ذوق دی تسکین سی۔ ادبی تحقیقی ذوق تذکرہ
 نویسی دا اہم محرک بنیا، کیوں جے وکھو وکھ تذکرہ نگاراں وکھو وکھ ادبی تحقیقی رجحاناں نوں کھ رکھیا۔ بعض تذکرہ نگاراں
 جامعیت توں کم لیا، نظم دے نال نال نثر نوں وی تذکریاں دی شکل وچ بیانیا، کجھ تذکرہ نگاراں شاعراں دے کلام دی
 نوعیت بارے تذکرے لکھے۔ بعض تذکریاں وچ جغرافیائی حالات دے نال شاعراں دے حالات وی لکھے گئے۔
 ایہناں وکھو وکھ رجحاناں دے مہاڑاں نال تذکریاں راہیں ادبی سرمایہ سنھلدا چلا گیا۔ تذکرہ نگاراں تے ادبیاں دا ادبی
 تے تحقیقی شوق تذکرہ نویسی نوں ودھاوون وچ بہترین محرک ثابت ہو یا۔

تذکرہ نویسی تاریخ دا ای عنصر اے جیویں کہ تاریخ ماضی دی سرگزشت دا حال ہوندی اے جہدے راہیں
 واقعاں، حالات نوں سامنے لیا یا جاندا اے، انجے تذکرے وچ بیٹے ویلے دے شاعراں دے حالات تے کلام دا
 ذکر ہوندا اے۔ تذکریاں وانگر تاریخ ادب وچ وی شاعراں دے احوال تے آثار توں متعلق بحث ہوندی اے۔
 تذکرہ نگاری دے محرکاں دے حوالے نال ”حنیف نقوی“ لکھدے نیں کہ:

”شعری و لسانی روایات کی عہد بہ عہد ترقیوں کو ایک تاریخی دستاویز کی

صورت میں منضبط کرنے اور اس طرح ادب کے ماضی و حال کا رشتہ اس کے مستقبل سے مربوط رکھنے کا خیال بھی تذکرہ نگاری کی ترویج و اشاعت کے محرکات میں شامل رہا۔“ (6)

ایہو تاریخی شعور تذکرہ نویسی دا محرک بنیا جس نال تذکرہ نویس تذکرہ لکھدا۔ تذکرہ نگاری مورخ ہونا وی ضروری سی۔ کیوں جے بہت سارے اجیے تذکرے لکھدے نیں جہناں وچ عقیدت دے رنگ نوں اُگھین لئی تاریخ توں اکھاں میٹیاں گئیاں۔ اک ہور تھاں ”قیام الدین قائم چاند پوری“ نے تذکرہ تے تاریخ دے سمبندھ نوں تذکرہ نویسی دا محرک قرار دتا جس طرحاں مورخ ایس گل دا پابند اے کہ اوہ تاریخ لکھن ویلے تے حالات تے گوڑھی نظر رکھے تے اپنے مواد وچ ترمیم تے تنسیخ کردار ہوے، انج ای تذکرہ نویسی لئی وی ایہو اصول لاگو اے۔ قیام الدین لکھدے نیں:

”اسی طرح تذکرہ نگار کے لیے ضروری ہے کہ وہ برابر نئے مواد کی جستجو میں رہے اور جمع شدہ معلومات کو زیادہ سے زیادہ مکمل صورت میں پیش کرے۔“ (7)

قائم ہوراں تذکرہ نویسی دے محرک دن دے نال نال ایس فن دی ترویج تے فروغ داراہ وی دسیا اے۔ ایسے طرحاں آون والے ویلے تحریک تذکرہ نویسی دی مقبولیت دا بحیثیت ”مولوی عبدالحی صفا بدایونی“ نے ایہہ دسیا اے:

”خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے۔ ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو۔“ (8)

تذکرہ نویسی دے فن دے فروغ لئی محرک لوکائی یا ادیب و سہیل ویلے لطف اندوزی لئی یا ادبی مطالعہ لئی منتخب تے بہترین شعراں دا اک مجموعہ بنا لیندے سن۔ ایس عمل نے وی تذکرہ نویسی دی تحریک نوں اگانہہ ٹوریا۔ حنیف نقوی موجب:

”فرصت کے لمحات میں لطف اندوزی کی خاطر یا محض حاصل مطالعہ کے طور

پر منتخب اور بہترین اشعار یکجا کرنے کا شوق بھی تذکرہ نگاری کو فروغ

دینے میں دوسرے عوامل سے کم اہمیت کا حامل نہیں۔“ (9)

تذکرہ نگاری دے شعر و شاعری دے ذوق دے حوالے نال ڈاکٹر عبادت بریلوی لکھدے نیں کہ :

”یہ تذکرے لکھنے والے زیادہ تر خود اپنے لیے لکھتے تھے اپنی دلچسپی کے لیے

لکھتے تھے اپنے شوق کی تسکین کے لیے لکھتے تھے۔“ (10)

تذکرہ نویسی توں پہلاں بازوق لوک اپنی پسند دی ڈائری وچ منتخب شعر درج کردے جنہوں بیاض داناں

دتا گیا۔ بیاض ہی تذکرہ نگاری دے فن لئی محرک بنی۔ ڈاکٹر انور سدید نے آکھیا اے :

” اٹھارہویں صدی میں تذکروں کے ماخذات کے لیے زیادہ تر ذاتی

بیاضوں سے استفادہ کیا گیا۔“ (11)

تذکرہ نگاری لئی سازگار ماحول بناون وچ مشاعریاں داوڈا ہتھ ہوندا اے۔ اٹھارہویں صدی دے

زمانے وچ جدوں عوام تے بادشاہواں دی آرام طلبی تے عیش پرستی دے شوق تے بزم شعر و شاعری نوں جنم دتا۔

انج عوام تے شاعراں وچ شعر و شاعری دا ذوق پھلتا جس پاروں مشاعریاں دیاں محفلاں رچائیاں جان لکلیاں،

تذکرہ نویسی دا فن اگانہہ ودھدا گیا۔ ویلے دے نال ایہہ روایت اپنی پختہ تے عام ہو گئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ

قریہ سگوں گھر گھر مشاعرے ہون لگے۔ مشاعریاں دے ایس رواج نال شعری چون، بیاض نگاری تے گلدستہ نگاری

دا رواج عام ہو گیا۔ مشاعریاں دی ریت تذکرہ نگاری دی تحریک نوں اگانہہ ٹوریا۔ تذکرہ نگاری دے ودھا وچ

رقابت، معاصرانہ چشمک نے اہم کردار ادا کیتا۔ اک دو جے دی محبت وچ بعض ویلے استاد شاگرد لئی، شاگرد استاد

لئی، تے ہور باہمی رقابت کار تذکرے لکھدے، انج ای ایہہ عمل تذکرہ نویسی لئی محرک ثابت ہویا۔ ایس دے نال فنکار

تے ادبیاں دے باہمی اختلاف وی تذکرہ نویسی لئی ڈھیر مددگار ثابت ہوئے جس بارے ”حنیف نقوی“ آکھدے نیں :

”ارباب فن کے باہمی اختلافات بھی تذکروں کی ترتیب میں بڑی حد تک

معاون ثابت ہوئے ہیں۔“ (12)

شاعراں دیاں رقابتاں، گروہ بندیوں تے متعصب رویاں نے تذکرہ نویسی دا رواج اگانہہ ودھایا۔ جدوں تذکرے لکھے جاندے سن باہمی رقابتاں، گروہ بندیوں تے معاصرانہ چشمک پاروں ایہناں تذکریاں نال بھادیں ادبی تاریخ دا وڈا سرمایہ محفوظ ہوندا گیا پر ایہناں وچ صریحاً جانب داری تے ہور کئی کوجھاں جم پیاں۔ ادبی گروہ بندی نے تذکرہ نویسی نوں اگانہہ ودھایا۔ بعض تذکرے استاد یا شاگرداں دی ڈھیر تعداد نوں نمایاں کرن لئی یا اپنے ہم خیال شاعراں دیاں صلاحیتاں نوں اجاگر کرن کارن مرتب کیتے گئے۔ حنیف نقوی لکھدے نیں:

”بعض تذکرے اپنے استاد بھائیوں یا شاگردوں کی کثرت تعداد کو

نمایاں کرنے یا اپنے ہم خیال اور ہم مسلک و ہم مشرب شاعراں کی

صلاحیتوں کو اجاگر کرنے کی غرض سے بھی مرتب کیے گئے ہیں۔“ (13)

تذکرہ نویسی دے دور وچ شعر و شاعری دا عام چرچا سی جس پاروں استاد دی شاگردی تے ہم خیال شاعراں نوں ترجیح دین لئی شاعر تے ادیب تذکرہ لکھ دیندے۔ ایس ادبی گروہ بندی پاروں تذکرہ نگاری اگے ودھی۔ یاراں بچناں تے رشتے داراں دیاں فرمائشاں تے وی تذکرے لکھے جاندے رہے۔ ”مولابخش کشتہ“ ہوراں پنجابی شاعراں دا تذکرہ دی تخلیق بارے لکھیا اے:

”والد صاحب دی خواہش ایہ سی کہ میں سب کچھ چھڈ کے پنجابی ول آ

جاواں۔ اوہ مڈھ توں بڑے اُدی تے ان تھک کم کرن والے سن،

مناکھاپن تے بڈھپا ایہناں اگے کندھ بن کے کھلو چکے سن پر اہناں دا

اُدم انجے جوان سی، اوہ مینوں ست کم چھد کے ایس تذکرے نوں پورا کرن

لئی کہندے۔“ (14)

اک دو جے دی فرمائش دے احترام نے وی تذکرہ نویسی دی روایت نوں اگانہہ ٹوریا۔ تذکرہ نگاری دے فن وچ دور دے امیراں، حاکماں، بادشاہاں دی وی عمل داری شامل رہی۔ کیوں جے تذکرہ نویس، ادیب، شاعر،

بادشاہاں تے امیراں دی خوشنودی لئی داد حاصل کرن دی غرض نال تذکرہ لکھ دیندے جیہدے نال تذکرے دی تحریک اگانہہ ودھی۔ حنیف نقوی لکھدے نیں:

”سلاطین و امراء سے وابستہ اہل قلم انکی خوشنودی مزاج حاصل کرنے کے غرض سے بھی تذکرے ترتیب دیتے رہے ہیں۔ شعرائے فارسی کے کتنے ہی تذکرے اپنے وجود کے لیے اسی قسم کی ترغیبات کے رہیں منت ہیں۔“ (15)

مغلیہ دور وچ زیادہ تر تذکرے امیراں بادشاہواں دی تحسین لئی ای لکھے جاندے رہے جیہڑے تذکرہ نویسی دا محرک بنے۔ دو جیاں محرکاں توں اڈ تذکرہ نویسی دی ترویج تے فروغ وچ اک محرک ایہہ وی اے کہ بھادیں تذکرہ نویسی دا مذہب عربی تذکرہ نگاراں توں بچھا، فیر عربی توں فارسی ادب وچ فارسی تذکرہ نویساں نے ایس فن نوں ٹیسی تے اپڑا دتا۔ فارسی تذکریاں دی مشہوری وچ جدوں کمی ہوئی تے ایس صنف دا مذہب اردو وچ بچھیا گیا۔ اردو تذکرہ نویسی شروع دیاں منزلاں وچ فارسی تذکرہ نویسی دی نقل اے، ایہو وجہ اے کہ جدوں اردو شاعراں دے تذکرے مرتب ہونا شروع ہوئے تے اوہناں وچ نہ صرف عام اصول تصنیف دے لحاظ نال فارسی تذکریاں دی تقلید کیتی گئی سگوں اوہناں تذکریاں دی زبان وی فارسی ای رہی۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی آکھدے نیں:

” اردو میں تذکرہ نویسی کا رواج فارسی کے زیر اثر ہوا، چنانچہ اردو شاعروں کے تذکرے بھی بالکل اسی طرز میں لکھے گئے جس میں فارسی شاعروں کے تذکرے لکھے جا رہے تھے۔“ (16)

انج فارسی توں اردو تذکرہ نویسی دا رواج پیا جس پاروں تذکرہ نگاری دا فن ودھیا۔ ایسے روایت نوں اردو نے پنجابی زبان وچ تذکرہ نویسی ول رائج کیتا جیہدے نال پنجابی زبان وچ وی تذکرے دی روایت نے جنم لتا۔ شاہین کرامت علی لکھدیاں نیں:

”پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ لکھن دی ابتداء تذکریاں توں ہوئی۔“

ایہہ روایت دراصل اردو دی تقلید وچ پنجابی وچ شروع ہوئی۔ پنجابی
 وچ تذکریاں دی ابتدا باوا بدھ سنگھ دے ہتھوں ہوئی۔ اوہناں نے شاعراں
 دے چار تذکرے لکھے۔“ (17)

تذکرہ نویسی دا رواج عربی توں فارسی، فارسی توں اردو تے اردو توں پنجابی وچ ہو گیا۔ تذکرہ نگاری دا
 مڈھ، عربی، فارسی، اردو توں پنجابی ول ہو گیا۔ پاکستان بن مگروں پہلی تذکریاں تے تاریخاں دی کتاب ”پنجابی
 ادب“ اے۔ ایہناں محرکاں دے ویروے مگروں ایہہ گل سامنے آندی اے کہ تذکرہ نگاری دافن ویلے تے حالات
 دے تقاضیاں دار عمل سی۔ ویلے دے نال نال حالات تے لوڑاں وچ دکھاراجان ہوندا چلا گیا۔ ایس توں اڈ ہر
 نسل دے فنکار اپنی راہ دے تعین تے کوششاں دی کامیابی لئی بڑی حد تک اپنے وڈکیاں دے نقش قدم توں ای
 رہنمائی حاصل کردے، ایس پاروں ایہناں دے کارنامے کدے ضائع نہ ہون دیندے۔ تذکریاں دا وی ایہہ
 حال اے۔ کوئی ذمہ دار تے انصاف پسند مورخ ایہہ جرات نہیں کرسکدا کہ ماضی وچ وڈکیاں دے عظیم ورثے نوں
 حقیر من کے اگانہہ الاگھ جائے۔

حوالے

- 1- سید شہاب الدین دستوی، جامع اردو لغات، جہلم: بک کارز شوروم، سن 248
- 2- آغا اشرف، ڈاکٹر، اصطلاحات تدوین متن، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء، ص 75
- 3- اردو انگریزی ڈکشنری، ڈاکٹر ایس ڈبلیو میلن، لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2005ء، ص 407
- 4- حنیف نقوی، شعرائے اردو کے تذکرے، لکھنؤ: اتر پردیش اردو اکادمی، 1998ء، ص 31
- 5- سلیم اختر، ڈاکٹر، اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1987ء، ص 97
- 6- شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 31
- 7- قیام الدین قائم چاند پوری، تذکرہ مخزن نکات، لاہور: مجلس ترقی ادب، 1966ء، ص 19

- 8 عبدالحی صفدایونی، مولوی، شمیم سخن (حصہ اول)، مراد آباد: مطبع امداد الہند، 1884ء، ص 8
- 9 شعرائے اردو کے تذکرے، ص 33
- 10 عبادت بریلوی، ڈاکٹر، اردو تنقید کا ارتقاء، کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، ص 102
- 11 انور سدید، ڈاکٹر، اردو ادب کی مختصر تاریخ (طبع پنجم)، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2006ء، ص 271
- 12 شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 31
- 13 شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 32
- 14 پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص 1
- 15 شعرائے اردو کے تذکرے (نکات الشعراء سے گلشن بے خارتک)، ص 33
- 16 اردو تنقید کا ارتقاء، ص 101
- 17 شاہین کرامت علی، پنجابی زبان بارے تذکریاں تے تاریخاں دا تنقیدی جائزہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1997ء،

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 49-62

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر صائمہ بتول

کتھادیس پنجاب دی

Abstract

Punjab is a Persian word, which is a combination of two words "Punj " meaning five and "Aab" meaning water . So, Punjab means "land of five rivers". This is a region where five rivers namely Satluj, Bias, Ravi, Jhelum and Chenab flow. These are the geographical boundaries and this frontier keep on changing from time to time. Even the region of Peshawar and the rivers Indus and Kabul were once a part of this land. At that time, the name of this region was "Sapat sindhu" or "Sapat Hindu". After the separation of Attock and Sindh from this area or region this area was called "Punjad". When Muslims enter in this area this region called "Punjab". Punjab is among the most ancient areas of the world. It is the far most homeland of human being. Invaders always

attacked Punjab first, to enter into the sub-Continent. During 1500 B.C Ayarians first invaded this land Dravidians and Manda were inhabitants of this land at that time. After Ayarians Egyptian king "OS-RUS" and then Assyria's Queen also attacked on this land. Tatars also attacked on Punjab. The king of Iran DARA also occupied Punjab. During 326 B.C Alexander the great also marched towards this land. After him king of Muryian empire Chandragupta established his rule in this land. Then after him Khushan Dynasty captured Punjab. Gradually passing these stages Punjab came into the hands of Muslim rulers and first of them was Muhammad Bin Qasim and Mehmood Ghaznwi. Then came the period of Sikh rulers they captured Lahore (part of Punjab) in 1768 A.D and in 1799 they completely occupied the Punjab as a whole. In 1849 after the death of one of Sikh raja's Ranjit Singh Englishman became able to entered in and captured the Punjab. During the partition of 1947 Punjab segregated into two parts the Eastern Punjab and the Western Punjab. Punjab has rich culture because many nations and civilizations

took their part in it as well as it has very old history. In this research article it is tried to describe the political history culture and geophaphy of Punjab.

پنجاب جنوبی ایشیاء دا نو یکلہ خطہ اے جیہڑا اپنی ہریالی، شادابی، ثقافت، تہذیب، قدامت تے تاریخ و جھوں پوری دنیا وچ جانیا تے سیہانیا جانا اے۔ پنجاب پنجاں دریاواں دی دھرتی دا اوہ خطہ اے جیہدی جھولی وچ پنج نہیں کدی ست دریاوی سماندے سن، پنجاب فارسی زبان دے دولفظاں پنج تے آب دامرکب اے۔ پنج توں مراد 5 دا ہندسہ جدکہ آب پانی یا دریا اے۔ گھی طور تے پنجاب پنجاں پانیاں دا علاقہ اے۔ پنجاب دی دھرتی تے ایہناں دریاواں دے وگن و جھوں ایہتھوں دی بھونیں ڈھیر ودھیامنی جاندی اے، ایس سرزمین وچ ہر طرح دیاں رتاں نیں تے ہر طرحاں دیاں کھیتیاں پھل دیاں نیں۔ ایسے کارن ایہتھوں دے لوکی خوشحال تے کھاندے پیندے رہے۔ اوہ زمانے دے مہذب جاج وند، واہی وان، ہنرمند تے فن کار سن۔ اوہ علم، فلسفہ، ادب، فن، حکمت، ناچ تے سنگیت اتے ملکہ رکھدے سن۔

پنجاب دی دھرتی آج دی تہذیب یافتہ یاں نو یکلہ نہیں سگوں ایہہ اودوں توں اپنی پچھان رکھدی اے، جدوں استھے ست دریا، ستلج، بیاس، راوی، چناب، جہلم، سندھ تے کابل وگدے سن۔ ایہہ علاقہ پنجاب دی تھاں ”سپت سندھو“ تے مگروں ہفت ہندو اکھوایا۔ اوس ویلے ایس خطے وچ پشاورد علاقہ وی شامل سی، ایہدیاں جغرافیائی حدیں ویلے دے نال بدل دیاں رہیاں۔ ایہہ دھرتی مڈھ قدیم توں ای جی دار، راٹھاں، ساہناں تے سورے جمدی رہی، پنجاب دی دھرتی بارے ملک جاویدا قبل اعوان لکھدے نیں:

پنج تے آب یعنی پنج پانیاں دی دھرتی

پیراں فقیراں تے سادھو سنتاں دی دھرتی

مرداں راٹھاں تے عاشقاں دی دھرتی (1)

پہلاں پہل ایہہ علاقہ پنجند وی اکھوایا۔ ایس خطے دا ناں سپت سندھو یعنی آریاواں دی دھرتی آریاواں دے

استھے آون توں مگروں اکھوایا۔ ایہہ دھرتی اوس توں پہلاں دی پچی و سدی سی ایہتھوں دی تہذیب تے راجتھل اچ پدھری

سی، ایستھوں دی دستکاری، کارگری تے واہی بیجی نویکلی منی جاندی سی جیویں ہڑپا، موہنجوداڑو، نیکسلا تے وادی سندھ دنیا دیاں ڈھیر پرانیاں تہذیبیاں دیاں نشانیاں دسدیاں نیں۔ پنجاب دنیا دا اوہ خطہ اے جتھے انسان سب توں پہلاں وسیا۔ ایس لئی ایس علاقے نوں انسان داسب توں موہر لاگھر آکھیا جاند اے۔ پنجاب دی قدامت تے ثقافتی تاریخ نوں پھر ولدیاں افضل پرویز جانکاری دیندے نیں:

”جد دنیا دے دو جے مکاں دے لوکی اے بندے نہیں بنے سن۔ اوہناں نوں
 رہن سہن دی عقل سمجھ وی اے نہیں آئی سی تے اوہ پشوواں وانگ جنگلاں وچ
 لنگدے پھر دے سن، تاں ہڑپا دی رہتل بڑی اُچ پدھری سی تے لاگے
 چاگے دیاں وستیاں وچ وی لوکی بڑا سوہنا تے سوکھا جیون گزار رہے سن۔
 اوس جیون دیاں گواہیاں اوہناں اُجڑیاں وستیاں دے تھہیاں وچوں لہمن
 آلیاں شیواں، مورتیاں، مہراں تے پھراں اُتے اُلکیاں مورتاں اج وی دے
 رہیاں نیں۔“ (2)

پنجاب دا جغرافیہ تاریخ دے دکھو دکھ ویلیاں وچ بدلدار ہیا اے۔ ایہہ عمل مڈھلے پنجاب توں لے کے ہن
 تائیں جاری اے۔ ایہدے ونوں وئی ناواں دے وٹاندریاں دا کارن سیاسی دباسی۔ ایس حوالے نال اپنے تحقیقی وچاراں
 دے چانن وچ عبدالجبار شاکراپتی کتاب ”پنجابی ادب اور ثقافت“ وچ انج رقمطراز نیں:

”مسلمانوں کے عہد میں اس کا نام پنجاب ہو گیا تھا یعنی پانچ دریاؤں کی سرزمین
 اس کا سبب یہ تھا کہ سرسوتی تو ناپید ہو چکا تھا اور دریائے سندھ صرف اس خطے
 کی مغربی سرحد کی نشان دہی کرتا تھا۔“ (3)

پنجاب دے خطے وچ انسان دی آباد کاری چوکی پرانی اے۔ اتھے گھٹ وگھٹ ویہہ لکھ سال پہلاں پتھراں
 دے دور دا انسان آباد سی۔ اوس ویلے بندے جنگلی حیاتی جیوندے سن۔ پتھراں دے اوزار بناؤندے شکار کھیڈ دے
 کھنڈراں دی کھدائی توں پتہ لگا کہ اوس ویلے دا انسان تہذیب یافتہ تے ہنرمندی پر آثار قدیمہ دی ایس کھوج توں ایس

گل دا کھرا نہیں لبھا کہ پنجاب نوں سپت سندھو توں پہلاں کس ناں نال جانیا جاندا سی۔ جدوں جغرافیائی حدواں وچ وٹاندرے ہوئے تے کابل تے سندھ دے دریا ایس خٹلے توں دکھ ہو گئے۔ انجمن رحمانی پنجاب دی دھرتی دی حد تے ناں بارے اپنی کھوجکاری نوں سانجھیاں کر دیاں لکھدے نیں:

”یہ ایک مسلمہ حقیقت ہے کہ لفظ ”پنجاب“ علاقے کا نام کے طور پر مسلمانوں کی

آمد کے بعد رائج ہوا۔“ (4)

ایہہ گل چٹے دن وانگ نثارویں اے کہ پنجاب سدا باہروں آون والیاں دھاڑویاں دا اکھاڑا بنیا رہیا۔ پنجاب اصل وچ جنوبی ایشیا دے پھانگ یا بوہے دی حیثیت رکھدا اے۔ برصغیر دے نقشے اتے ایہدے دو پاسے سمندر ٹھاٹھاں ماردا اے تے تیجے پاسے ہمالیہ دے پہاڑاں دیاں اُچیاں چوٹیاں نیں جنہاں توں لنگھ کے برصغیر وچ وڑنا ڈھیر اُکھیرا اے۔ نقشے دے چوتھے پاسے پنجاب دا زرخیز علاقہ اے۔ پنجاب اوہ دھرتی اے جس نوں اوہدے جغرافیے وجوں ہمیش تباہی تے بربادی دامونہہ ویکھنا پیا تے ایشیاء دے وچکاروں اٹھن والے ہر طوفان تے آون والی ہر ہنیری نے سب توں موہرے پنجاب نوں ویران کیتا۔ انج پنجاب وای جتھے تباہ ہوندے تے لٹے جاندے رہے، او تھے ای ایہناں دُکھاں تے پیڑاں توں حوصلہ پھڑکے جی دار، آنکھی، منجھتی، اُدی، ساہن تے سوئے بن دے رہے۔ پنجاب نال ہوون والے ایس دھرتے ظلم بارے افضل پرویز لکھدے نیں:

”کوئی چار ہزار ورھے تیک پنجاب شمال توں جنوب ول آون توں پھیر واپس

جاون والے ہلے ماراں دے پیراں پٹھ لتاڑیا تے مدھولیا جاندا رہیا تے ست

دریا لہو نال لال ہوندے رہے۔ ایستھوں دے وستیک نت دیہاڑے دیاں

بھا جڑاں، کھنٹاواں، اوکڑاں تے آکڑاں دیاں ماراں جر جر کے جتھے اُجڑ

دے، نسدے بھجڈے، روندے کر لاندے تے اداس ہوندے رہے۔“ (5)

پنجاب دے سیاسی جغرافیے وچ ویلے دے نال نال وادھ گھاٹ تے ردوبدل ہوندے رہے۔ پنجاب اوہ دھرتی

اے جیہڑی اپنی دکھری شان رکھدی اے جتھے ہریاول وی اے تے میدان وی پہاڑ وی تے صحرا وی سونہیاں رُتاں تے

کھیت کھلیان وی:

پنجاب کراں کیه صفت تیری، شاناں دے سبھ سامان تیرے
 جل پون تیرا، ہریول تیری، دریا پربت میدان تیرے
 بھارت دے سر تے چھتر تیرا، تیرے سر چھتر ہمالہ دا
 موڈھے تے چادر برفاں دی سینے وچ سیک جوالا دا (6)

پنجاب جہدے دریاواں دے پانی وچ کئی نسلاں دے لہو دارنگ رلیا ہو یا اے، جہدی تہذیب کئی تہذیبیاں
 دے ملاپ وجوں ست رنگی تے نویکلی اکھواندی اے، ایستھوں دی رہتل نوں پنکرن لئی کئی پڑاں توں لنگھنا پیا کئی
 جودھ جودھنے پئے جدوں وی پنجاب وچ دھاڑوی وڑے تاں اپنیاں ریتاں روایتاں تے اپنی رہتل دے رنگ نال
 لیائے۔ ایس دھرتی تے رہندیاں کجھ آپ ایہدے رنگ وچ رنگیجے تے کجھ اپنے رنگ ایس نوں چاڑھے انج ای
 دکھو دکھ رہتلاں دے ملاپ نال جاندار تہذیب نے جنم لیا۔ اسد سلیم لکھدے نیں:

”پنجاب کی دھرتی پر کہیں اس کے قدیم اور اصلی باسیوں کا رنگ جھلکتا

دکھائی دیتا ہے اور کہیں آریں، یونانی، ایرانی اور افغانی تہذیبوں کے عکس

دکھائی دیتے ہیں۔“ (7)

پنجاب دیاں جڑاں ڈھیر ڈونگھیاں نیں۔ اوہ دھرتی جتھے حیاتی نے اکھ پئی، دین تے دھرم پھٹے جتھے سب
 توں پہلاں رب داناں لیا۔ ایہہ دھرتی پیراں فقیراں تے سادھواں سنتاں دی دھرتی اکھواندی اے جتھے نگھیاں ماواں
 اکھی تے سورمیاں پستاں نوں جم دیاں نیں۔ پنجاب نوں پرانیاں گرتھیاں وچ ”برہم رشی دلیں“ تے ”برہم ورت“
 یعنی دیوتاواں دی دھرتی آکھیا گیا۔ پنجاب اتے دھاڑویاں ہلے وی بولے ایستھوں دی ہریالی نوں وی لتاڑیا لٹ ماروی
 کیتی تے قلام وی ہوئے۔ ایس دھرتی اتے ولیاں پیراں فقیراں تے بزرگاں، صوفیاں وی جنم لتا۔ ایس لئی ایہہ دھرتی
 کرماں والی وی اے تے عزتاں شاناں والی وی۔ افضل توصیف پنجاب دی ایس حقیقت توں جانوں کرواندیاں
 لکھدیاں نیں:

”اک پاسے ایہہ زمین پنج پانیاں والی لشکراں دی گزرگاہ بنی رہی۔ حملہ آور
فوجاں نوں چھاوینیاں چھان دی تھاں دیندی رہی۔ جے ایس تلخ سچائی توں رتا
پرے ہٹ کے دیکھوتاں ولیاں، بزرگاں، سادھواں، سنتاں دے ڈیرے وی
استھے لگے رہے نیں۔“ (8)

برصغیر وچ آریا قوم پندرہاں سو قبل مسیح وچ وڑی، ایس توں پہلاں استھے درآ وڑ قبیلے وسدے سن پر درآ وڑاں
توں وی پہلاں ایستھوں دے اصل وسنیک منڈا قبیلہ وسداسی۔ آریاواں دے آون توں پہلاں استھے جاندار تہذیب
وجود وچ آچکی سی۔ ایس تہذیب نوں ہڑپا دی تہذیب آکھیا جاندا اے۔ ایہہ موہنجو دڑو دی تہذیب دی ہمعصر سی۔
پنجاب بڑیاں چراں توں جنوبی ایشیا دے سیاسی تے تہذیبی نقشے وچ اپنا نوںیکلا کردار نبھاندا آ رہیا اے۔
پنجاب دے ساریاں توں پرانے وسنیک منڈا قبیلے منے جان دے نیں۔ ایہہ اپنے دور دے اوڈتے ٹہری واس
سن جیہڑے اک تھاں رہن دے عادی نہیں سن۔ ایہناں نوں دراوڑاں ایستھوں کڈھ دتایا اوہ آپ ایہہ علاقہ چھڈ کے ٹر
گئے۔ منڈا قبیلہ ای پنجاب داسب توں موہرلا واسی اے، ایہدے حق وچ دلیل محمد مجیب انج پیش کردے نیں:
”ہندوستان کی موجودہ آباد کاری کا سب سے قدیم عنصر منڈا اور مومن خمیر
بولنے والے وحشی قبیلے ہیں۔ ان کے بعد دراوڑی زبانیں پھیلیں یعنی دراوڑ
نسل کے لوگ ہندوستان میں آباد ہوئے۔“ (9)

تاریخ دان ایس گل نال اتفاق کردے نیں کہ پنجاب دی دھرتی اتے آریاواں دے آون توں پہلاں ایستھوں
دے اصل واسی موجود سن جہناں نوں ایہناں دھک کے جنوب ول کردتا، ایہہ دراوڑ سن۔ پنجاب تے شمالی ہند وچ وسن
والے نکے قد، کالے رنگ تے بیضوی نک والے مصلی، بازی گر، سانسہ، اوڈتے ٹہری واس دراوڑاں دی نسل ای منے
جان دے نیں۔ کجھ تاریخ دان منڈا نوں آکھدے نیں تے ایہناں نوں ایشیائے کوچک توں آئے مندے نیں۔ پنجاب
اجیہی رہتل دا گہوارا اے جیہڑی دھرتی دیاں مڈھلیاں رہتلاں وچ گئی جان دی اے۔ ایس رہتل نے برصغیر دی تاریخ
اُبھارن تے بناون وچ نوںیکلا کردار نبھایا، ہڑپا دیاں کھدائیاں توں پتہ لگا کہ حضرت عیسیٰ توں چار ہزار سال پہلاں استھے

اک اجیبی تہذیب سی جیہڑی ترقی یافتہ تے سلجھی ہوئی سی۔ ایس نوں دراوڑی تہذیب آکھیا جاندا اے۔ سلیم خان گی پنجاب دی ایس قدیم وسوں بارے لکھدے نیں:

”بجیرہ روم دی نسل دے لوکاں دی جیہڑی دوجی لہر پنجاب وچ آئی۔ اوہناں

نوں دراوڑ (Dravidians) داناں دتا گیا۔ ایہہ لوک پنجاب وچ

دراوڑی تمدن دے بانی سن۔“ (10)

پنجاب دی دھرتی تے ہلا بولن والے دھاڑوی آریا سن بھاویں کجھ روایتاں ایہہ وی نیں کہ منڈا قبیلے نوں بھانج دے کے دراوڑ ایس خطے وچ آوے سن پر پکی پیڈی گل تے تاریخ دے ورقے ایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ آریا قوم نے پنجاب دی دھرتی تے اپنے پیر رکھے تے ایس نوں مدھولہ دیاں تے لتاڑ دیاں ایہتھوں دے اصل باسی دراوڑاں دی اٹ نال اٹ وجائی۔ اوہناں دی معیشت تے رہتل داناں ماریا۔ ایہہ دھاڑوی اوڑاں وانگ اک تھان ٹک کے رہن والے نہیں سن۔ اوہ جنگلاں وچ لور لور پھر دے ڈنگر پال دے تے کھلی فضا وچ رہن دے عادی سن۔ ایہہ ٹھیک اے کہ آریا سوکھیائی نال پنجاب نوں اپنے قبضے وچ نہ کر سکے۔ اوہناں اوٹھوں دے واسیاں نوں اوٹھوں کڈھن لئی ڈھیر جتن کیتے۔ حتی گل اے کہ مہذب توماں دی تھان اُجڈ تے جنگلاں بیلیاں وچ رہن والے بہتے بگڑے ہوندے نیں، ایسے کارن اخیر اوہ دراوڑاں نوں مات دیون وچ کامیاب ہو گئے تے پنجاب وچ پیر جما بیٹھے۔ آریا تے دراوڑاں بارے جانکاری دیندیاں پروفیسر عزیز الدین انج رقم طراز نیں:

”رگ وید کے صفحات اس بات کے گواہ ہیں کہ جنگ شدید تھی مگر پنجاب کے

قدیم باشندوں نے ہتھیار خاموشی سے نہیں ڈالے تھے۔ پنجاب کی تاریخ میں

دراوڑ جن کے وارث آج کے مصلی یا سانولے رنگ کے غیر مسلم ہیں۔ اس

دھرتی کے اولین ہیرو تھے۔“ (11)

آریہ جس ویلے پنجاب وچ وڑے تاں اوہ ڈھوریاں ڈنگراں نوں سانھن تے کاشٹکاری دے فن توں جانوسن۔

اوہ گھوڑے تے سواری کردے سن۔ کنک تے جو بیج دے، اُجڈ، غیر مہذب تے بے مذہبے سن۔ گوشت کھانا پسند کردے

سن۔ ایہناں دے گھر لکڑاں، لکھاں، کانیاں دے بنے جھونپڑے سن۔ ایہہ قبیلیاں تے ٹیراں دی صورت رہندے سن۔ ہر خاندان داسر براہ مرد ہوندا۔ پنجاب دی دھرتی دے اصل واسیاں کولوں اوہناں بہت کجھ سکھیا، اتھے ای اوہناں اپنا پہلا گرنٹھ رگ وید رچیا تے ایس دھرتی نوں آریہ ورت (آریہ دی ماں) داناں دتا۔ جتھوں زنانی دے اوس سماج وچ اُچیری تھاں دا گوڑ لگایا جاسکدا اے۔ آریا پانسہ سٹ کے جوا کھیلن دے رسیا سن تے زنانیاں نالے ڈھوراں نوں بازی تے لا دیندے۔ تن کجن لئی دھوتی عام سی۔ داڑھی رکھن دارواج ایہناں ایتھوں دے مڈھلے واسیاں کولوں سکھیا۔ ایہہ ہارن والے مجبور قبیلیاں دیاں زنانیاں اپنے کول رکھ لیندے۔ ایس لئی ایہناں دی زبان، ثقافت، عاداتاں تے مذہب تے گوڑھے اثرات پئے۔ آریاواں توں مگروں پنجاب وچ غیر ملکیاں دے دھاویاں دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ وچلے ایشیاء دیاں دو جیاں تو ماں افغانستان راہیں پنجاب وچ وڑنا شروع ہوئیاں۔ لگ بھگ 800 قبل مسیح وچ پنجاب دی دھرتی تے پیر رکھن والا مصر بادشاہ سی جیہداناں اوس رس سی۔ ایس پنجاب داوا ہوا علاقہ فتح کیتا۔ ایس بارے تاریخ پنجاب از محمد لطیف دا حوالہ دیندیاں حمید اللہ شاہ ہاشمی دس پاوندے نیں:

”کہیا جاندا اے کہ قدیم عہد وچ سیٹھن قوم دے بادشاہ اوگھاز (Oghaz) نے پنجاب تے کشمیر نوں فتح کر کے اپنی سلطنت وچ شامل کر لیا سی پر 700 ق م فیراہیں نسل تے تاتاری لوک پنجاب وچ آباد ہو گئے۔ اہل پنجاب تاتاریاں نوں ’ہُنن‘ نام توں یاد کردے نیں۔ ’ہُنن‘ قوم دا اک قبیلہ تک نام توں موسوم اے۔ ایسے قوم دے ناں تے ٹیکسلا شہر آباد ہو یا سی۔ ایسے قبیلے دی نسبت نال کسے عہد وچ پنجابی زبان لکھی دے ناں توں موسوم سی۔“ (12)

پنجاب دا علاقہ جغرافیائی تے زرخیزی دے حوالے نال پوری دنیا وچ جانیا جاندا اے، ایتھوں دیاں رُتاں تے بہاراں اپنی مثال آپ نیں۔ ایس دھرتی نوں اپنیاں ایہناں گناں وجھوں ہمیش گھاٹ رہی۔ ایتھوں دے لوکی ڈٹ کے محنت کرن والے جفاکش، انکھی تے رنج کے کھاون والے جی دار تے کھاندے پیندے سن۔ ایران دے جغرافیائی خاندان دے بادشاہ سائرس یا فیردار یوش یا دارا نے لگ بھگ پنجویں صدی قبل مسیح وچ پنجاب تے حملہ کیتا تے پنجاب نوں

فتح کر کے ایس نوں اپنی حکومت دا حصہ بنا لیا۔ ایس توں پہلاں وی ایران تے پنجاب دے راجے بڑے آرہے سن۔ ایس گل دا ثبوت پنجاب وچ رچی جان والی گرنہ رگ وید تے ایرانیوں دی مذہبی کتاب اوستا وچ ایس تعلق دا ذکر اے۔ ہخامنشی لگ بھگ دو سو سال تیکر اتھے قابض رہے۔ اوہناں ایس خطے نوں جتھے ایرانی تہذیب دے نیڑے کیتا، او تھے ای ایہتھوں دی تہذیب نوں ترقی دیوں ول وی چنگیرا دھیان دتا تے سکے بناون دے فن توں جانو کروایا۔

ایران دے پنجاب تے حملے مکروں یونانیاں ایس تے اکھر کھی تے ایس علاقے وچ آون دا سوچنا شروع کر دتا جیہڑا زرعی حساب نال نوکلا سی۔ ایہدے نال نال اتھے سونا چاندی، ہیرے، موتی وی وافر موجود سن۔ سکندر اعظم نے 327 قبل مسیح وچ پنجاب تے حملہ کیتا پر ایس توں پہلاں اوہنے افغانستان وچ موجود ہندوستانیاں کولوں ہندوستان بارے جانکاری لئی، او تھوں دی دولت تے سونے چاندی بارے سن کے پنجاب تے دھاوا بول دتا۔ سکندر اعظم دے پنجاب تے حملے نوں دُم دار ستارے نال تشبیہ دتی چاندی اے جیہڑا چھیتی ای لک جاندا اے۔ ایہنے دیہہ مہینیاں دی ڈھیر گھٹ مدت پنجاب وچ لنگھائی۔ ایہہ ویلا اوہنے لڑائیاں وچ ای لنگھایا۔ اوہنے چاندیاں جیہڑے گورنر مقرر کیتے۔ اوہ چھیتی مارے گئے یاں کڈھ دتے گئے۔ ایس لئی یونانی تہذیب دے چوکھے اثرات پنجاب دی رحتل تے نہ پئے پر سکندر دی موت مکروں پنجاب دے گوانڈھ وچ ای پارتھیا تے باختریہ تے شمال مغربی پاکستان وچ یونانی آبادیاں وں چکیاں سن۔ کجھ تاں افغانستان تے بلخ وچ اپنی حکومت بنا چکے سن۔ انج ایہناں دیاں تہذیبیاں دے اثرات پنجاب تیکر وی اڑے۔ سکندر دی موت مکروں پنجاب وچ چندر گپت موریہ نے 322 ق م وچ پنجاب وچ اپنی حکومت قائم کیتی تے مکروں بدھ مت نوں کھلارن والے کشان برسر اقتدار آئے۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی ایس حوالے نال اپنی کھوج کاری سانجھیاں کردیاں لکھدے نیں:

”سکندر دی موت دے بعد چندر گپت موریہ نے (322 ق م) یونانیاں

نوں ایہتھوں باہر کڈھ دتا تے پنجاب اگلے ڈیڑھ سو سال تک گلدھ دے

موریہ راج دا حصہ رہیا۔ ایس خاندان دا مشہور راجا اشوک سی۔ ایس خاندان

دی حکومت 185 ق م وچ ختم ہو گئی۔ ایس توں بعد کشان خاندان نے 78ء

وچ پنجاب تے قبضہ کیتا تے سیالکوٹ نوں اپنا دارالحکومت بنا کے بدھ مت

نوں پھیلا نا شروع کیتا۔‘ (13)

کشان دور دی تہذیب اصل وچ ایرانی، یونانی، ساکا، پارسی تے پہلوا تہذیبوں دی ای اک کڑی سی پرائس دے نال نال اپنا نوینکلا پکھ وی رکھدی سی۔ کشان عہد وچ پنجاب بڑا سوکھاتے خوشحال سی۔ ایس توں مگروں ساسانی دور دا مڈھ بچھاتے ایہناں دی حکومت صرف پنجہ سالوں (350-390) تیکر قائم رہی۔ ساسانیوں نوں بھانج دیوں والے کیدار کشان سن۔ کیدار کشان توں بعد پتالی دور شروع ہويا۔ ایہناں وادی سندھ تے وسطی ہندوستان وچ لگ بھگ دو سو سال حکومت کیتی۔ مگروں کشمیری راجوڑے طاقت پکڑ دے گئے تے جدوں ہناں دی حکومت کمزور ہوئی تے ایہہ خود مختار ہو گئے۔ محمد بن قاسم دی فتح سندھ دے نال ای ایس علاقے وچ مسلمان وارد ہو گئے۔ پنجاب پنجاب دریاواں دی اوس دھرتی دا ناں اے جیہڑی اپنی قدیم میراث تے مان کردی اے۔ ہڑپا ورگیاں تہذیبوں دا اجیہا خطہ جس دا زمین تے جنم ہويا، ویدکاں وی ایس دھرتی تے اپنی تہذیبوں ودھایا تے دنیا دی قدیم ترین لکھت رگ وید ”شلوک رشی مینوں“ نے ایس دیس دیاں دریاواں دے کنڈے بہہ کے تخلیق کیتی۔ مدناں تیک پنجاب ہندوستان وچ داخلے لئی راہ داری بنیا رہیا۔ حملہ کرن والیاں وچ آریا، یونانی، ایرانی، سیٹھیائی، پارسیائی، ہن، منگول، مسلمان، سکھ تے انگریز شامل سن۔ سلطان محمود غزنوی پہلا مسلمان فاتح سی جہنے پنجاب وچ اپنی حکومت بنائی۔ سکندر اعظم توں بعد کئی نکلے نکلے حملے پنجاب تے ہوندے رہے پر ایہناں وچوں سب توں مشہور حملہ وسط ایشیاء دے ترک حکمران محمود غزنوی دا سی۔ پنجاب دی تاریخ نال جیہڑا اوڈا دھرو ہويا، اوہ اتھے فرقیوں دی ونڈ تے مذہبی تعصب سی۔ ایشیاء دے وچکاروں تے افغانستان توں آون والے دھاڑویاں مذہب نوں بہانہ بنا کے پنجاب نوں لٹیا۔ جیکر ڈونگھیائی نال تاریخ دے ورقے پھرو لیے تاں ایہہ گل چٹے دن وانگ منہ دکھاوندی اے کہ ایہناں حملہ آوراں دا اصل مقصد معاشی تے مادی لوڑاں سن، کیوں جے ایہہ جاندی واری ایہتوں دامائع مال پنھ کے نال لے جاندے۔ محمود غزنوی دے حملے ویلے پشاور پنجاب دا حصہ سی۔ غزنویاں دی حکمرانی توں بعد غوری پنجاب تے قابض ہوئے۔ شہاب الدین غوری نے 1185ء وچ لاہور دے قلعے نوں فتح کیتا۔ غوریاں توں مگر خاندان غلاماں حاکم بنے۔ 1398ء وچ امیر تیمور پنجاب تے دھاڑیا تے انسانی کھوپڑیاں دے مینار بنا وندا اگے ودھدا گیا۔ ایس توں بعد بابر نے ہندوستان تے پنج حملے کیتے۔ اوہنے پہلا حملہ 1519ء وچ تے پنجواں حملہ 1525ء وچ کیتا، ایس توں

مگروں مغلیہ خاندان لہذا چہ پنجاب دے حاکم رہے۔ ایس بارے پروفیسر عزیز الدین دس پاؤندے نیس:

”1525ء میں بابر نے پنجاب پر پانچواں حملہ کیا۔ وہ فتح کے پھریرے اڑاتا

ہو ادہلی تک چلا گیا اور اس پر قبضہ کر لیا۔ بابر کے بعد اس کا خاندان جو مغلیہ

خاندان کہلاتا ہے، ہندوستان کے تخت پر بیٹھا۔“ (14)

پنجاب وکھو وکھ حکمراناں ہتھوں نکلا ااخیر مغلیہ خاندان دے بادشاہ محمد شاہ رنگیلادے تسلط وچ آیا۔ ایہہ بادشاہ قابل تے دوران دلش نہیں سی جس پاروں دربار سازشاں داشکار ہو گیا۔ دھاڑویاں نوں پنجاب تے ہلہ بولن دافیر موقع مل گیا۔ ایران دے بادشاہ نادر شاہ نے پنجاب تے حملہ کردتا۔ مگروں احمد شاہ ابدالی نے نوں واری پنجاب نوں جنگ دا اکھاڑا بنایا۔ نادر شاہ دے حملے ویلے پنجاب وچ سکھاں نے زور پھڑنا شروع کردتا سی۔ پنجاب دے وکھو وکھ علاقیاں وچ سکھاں دیاں مسلاں قائم سن تے سکھ حکومت کر رہے سن۔ اوس ویلے لاہور اتے تن سکھ حکمرانی کر رہے سن پر ایہناں دے ظلم زیادتیاں تے آپسی چپقلشاں وجوں لوکی پریشان سن۔ اوس ویلے رنجیت سنگھ دی سیانف تے سورمیاں دانقارہ ہر تھاں وچ چکیا سی۔ 1799ء وچ اوہنے لاہور تے چڑھائی کیتی پر بناں کسے ہنگامے تے لڑائی دے لاہور تے قبضہ کرن وچ سفل ہو یا۔ اوہنے پنجاب دے وٹڈے ہوئے ٹوٹیاں نوں اکٹھا کیتا تے سکھ مسلاں نوں جڑوں اکھاڑیا، نالے پنجاب نوں امن دا گہوارا بنایا۔ رنجیت سنگھ دے دور حکومت وچ اک پاسے افغان تے دوجے پاسے انگریزاں ورگیاں طاقتاں سن پر رنجیت سنگھ نے ایہناں دوہاں نوں پنجاب ول تلکن نہ دتا۔ رنجیت سنگھ پنجاب داسپت سی۔ پنجابی دی پنجاب تے پہلی حکومت سی۔ رنجیت سنگھ دی خامی سی کہ اوہنے مستقل ادارے قائم نہ کیتے جیہڑے سلطنت نوں چلاون لئی لوڑی دے سی۔ ایس لئی اوہدے مرن مگروں پنجاب تے انگریزاں نے قبضہ کر لیا۔ ایس حوالے نال جانکاری دیندیاں ڈاکٹر نبیلہ عمر لکھدیاں نیں۔

”1849ء میں پنجاب انگریزی راج میں شامل کیا گیا اس وقت ہندوستان کا

گورنر جنرل لارڈ ڈلہوزی تھا۔ 1850ء میں پنجاب کے دورے کے دوران

6 دسمبر کو اس نے اپنی ڈائری میں لکھا ہے کہ ہر جگہ مجھے بھرپور زرخیز زمین ملی جو

کہ ابھی بنجر معلوم ہوتی ہے لیکن اسے صرف پانی کی ضرورت ہے جو کہ اسے

بھرپور پیداواری خطوں میں بدل دے گا۔“ (15)

انگریزوں نے 1857ء وچ ہون والی جنگ آزادی وچ وی پنجابیاں ودھ چڑھ کے حصہ لیا تے اپنی طاقت دے جھنڈے گڈے۔ اخیر کئی تحریکاں تے مہماں مگروں 1947ء وچ وڈا گھلو گھاڑا ہویا تے پنجاب دو ٹوٹیاں وچ وٹڈیا گیا۔ مشرقی پنجاب ہندوستان دے حصے وچ جد کہ مغربی پنجاب پاکستان دے حصے آیا۔ اج وی پنجاب زرعی خطہ اے۔ ودھیا بھوئیں نوٹیکلیاں رُتاں کائے وسنیکاں پاروں ایہہ دھرتی ہمیش سونا اُگلدی رہی اے۔ پنجاب دی نوٹیکلتا تے چائنہ پاوندیاں احسان ندیم لکھدے نیں:

“It is more evidence in the rural life, event if it has also gone a tremendous change during the past some fifty years”.(16)

حوالے

- 1- جاوید اقبال اعوان، بھلیکھا، پنجاب، لاہور: 29.10.2018، ص 3
- 2- سعید بھٹا، سانجھ وچار، لاہور: ایچ اے پبلشرز، 1997ء، ص 13
- 3- عبد الجبار شاہ، پنجاب ادب اور ثقافت، لاہور: بک پرنٹرز، 1994ء، ص 1
- 4- انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، لاہور: الفیصل پبلشرز، 1998ء، ص 25
- 5- سانجھ وچار، ص 14
- 6- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء، ص 29
- 7- اسد سلیم شیخ، حاکمان پنجاب، لاہور: اظہار سنز، ص 11
- 8- افضل تو صیف، کیمہ اناں پنجاب، لاہور: نگارشات، 1990ء، ص 20
- 9- محمد مجیب، تاریخ تمدن ہند، دہلی: قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، 1999ء، ص 41
- 10- سلیم خاں گمی، پنجابی زبان دارقواء، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء، ص 86

- 11 پنجاب اور بیرونی حملہ آور، ص 54
- 12 اوہی
- 13 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 13
- 14 پنجاب اور بیرونی حملہ آور، ص 54
- 15 نبیلہ رحمان، ڈاکٹر، لہوہو پنجاب، لاہور: سنگت پبلشرز، 2005ء، ص 32
- 16- Ihsan H. Nadeem, Punjab land History People, Lahore: Alfaisal
Nashran, 2005, P.195

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, pp 63-68

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

لوک ادب وچ قصہ رامائن

Abstract

This article has presented the Qissa Ramayan in folk literature. In the beginning of the article Ram Chandar was great Raja and the central character of the story has discussed that why did he attack Rawan. In the end of the article the writer described that Ram chandar got release Sita after killing Rawan.

رامائن ہندو ادب دی اک منظوم داستان اے، جیہدے وچ اجودھیادے بادشاہ دے لڑکا اُتے حملے نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ وی دسیا گیا اے کہ اوہ کیہ کارن سن جیہدے پاروں رام نوں لڑکا اُتے حملہ کرنا پیا۔ تاریخ دے مطالعے توں پتا چلد اے کہ رامائن داسماں اک ہزار قبل مسیح اے۔ ایس بارے سید محمد لطیف لکھدے نیں:

“The Hindu literature has given birth to two noble epic poems, the Ramayana and the Mahabhart. The incidents related in the former refer to a period about 1000 B.C”.(1)

رام دے پیوداناں جہرت سی۔ اوہنے کسے راجپوت ریاست اُتے حملہ کیتا تے لڑائی وچ زخمی ہو گیا، ایس موقع

تے رانی کیلئی نے دشمن دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ ایس واقعے دا ویروا راج کہانی وچ اچ ملدا اے۔
 دشمن حملہ راجے جسرت تے کردتا ہے۔ رانی تلوار لے کے لڑن لگ پئی ہے۔
 راجا جسرت بڑا زخمی ہو یا ہے۔ رانی لڑ کے گھیرا تر وڑیا ہے دشمن دا۔ اتنے نوں
 فوجاں نوں غیرت آئی ہے کہ ہک عورت اساڈی لڑ رہی ہے تے اسیں بھٹے
 جانے ہاں۔ فوجاں ہٹ پیئین۔ اوہناں دشمن دی فوج نوں بھجایا ہے۔“ (2)

راجا جنک دی راجدھانی وچ اوہدی دھی سیتا دا سوئمبر ہو رہیا سی۔ راجا جنک کول اک بھاری کمان سی۔ راجے
 نے اعلان کیتا ہو یا سی کہ جیہڑا بندہ وی ایس کمان اُتے چلہ چاڑھ دیوے گا، اوہدے نال اوہدی دھی ویاہ دتی جاوے گی۔
 سوئمبر دے موقعے تے دور دراز یوں شہزادے اپنے بخت آزماون لئی اپڑے لیکن ناکام رے۔ رام چندر جی نے ایس شرط
 نوں جت لیا تے راجے دی دھی نال اوہدا ویاہ ہو گیا۔ والہمکی ہوراں موجب:

”اس نے صندوق کھول کر بڑے آرام سے کمان اٹھائی جیسے وہ کوئی پھولوں کی
 مالا ہو۔ پھر کمان کا ایک سرا پاؤں کے نیچے پہ لٹکا کر اس قدر زور سے تانت
 کھینچی کہ مضبوط کمان سے بجلی کڑکنے جیسی آواز نکلی آسمان سے پھول برسنے
 لگے راجا جنک پکار اٹھا: میری پیاری بیٹی سیتا کی شادی اس شہزادے سے کی
 جائے گی۔“ (3)

سوئمبر تے وڈے وڈے راجپوت وی آئے ہوئے سن جیہڑے دا آزما چکے سن پر ناکام رہے سن پر ایہہ ہمت
 تے جرات صرف رام چندر جی ہی کر سکے۔ قصے دے ہیرونوں ڈھیر طاقتور ظاہر کر کے قصے نوں ٹیسی تے اپڑان دی کوشش
 کیتی گئی اے۔

اپنے پتر دی کامیابی دیاں راجا جسرت نے بڑیاں خوشیاں منائیاں تے رام چندر نوں اپنے تخت تے بٹھان دا
 ارادہ ظاہر کیتا۔ ایس لئی سارے راجپوتاں نوں اپنے گھر آون دی دعوت دتی۔ ایہہ خبر سن کے رام چندر دی مترئی ماں
 نے ناراضگی دا اظہار کیتا تے راجے جسرت نوں اوہدا وعدہ یاد کروایا کہ اوہ اوہدیاں دوگلاں ضرور منے گا۔ کانیکی نے آکھیا کہ
 تساں وعدہ کیتا سی کہ تسیں پہلے میرے پُت بھرت نوں گدی سوئبو گے تے بعد وچ رام چندر نوں جہدی خاطر تسیں رام نوں
 چودہ سال تک جنگلاں وچ ریاضت لئی گھل دیو گے۔ تہانوں وعدے دی پاسداری کرنی پوئے گی کیوں جے تہاڈے وڈو

وڈیرے دی وعدے توں نہیں پھر دے سن۔ راجا جسرت نے جدوں رانی کیکی دیاں ایہہ گلاں سنیاں تاں اوہنوں غش پے گیا۔ کیوں جے اوہ رام چندرنوں ای تخت دا اصل وارث سمجھد اسی۔ لیکن دو جے پاسے اوہنوں رانی کیکی نال کیتا ہو یا وعدہ وی یادسی۔ ایس لئی اوہ پریشانی وچ کوئی فیصلہ نہیں کر پارہی اسی۔ رام چندر نے جدوں اپنے باپ دی ایہہ حالت دیکھی تے اوہ تخت توں دستبردار ہو کے بن باس لئی تیار ہو گیا۔ اتھے فیر ادب دا تمثیلی کچھ اگھڑ کے سامنے آیا اے تے نال ای اخلاقیات نوں مکھ مٹھ رکھیا گیا۔ جتھے وعدے دی پاسداری نوں ہر رشتے توں محترم ثابت کیتا گیا اے۔ والہمیکی دے موجب:

”میں آج ہی بن باس لے لوں گا، مجھے کوئی دکھ نہیں بھرت کو آنے کا کہنے

کے لیے تیز ترین قاصد روانہ کر دیں۔“ (4)

جدوں رام چندر جی بن باس لئی تیار ہوئے تے اوہناں دی تیویں تے متریا بھراچھمن وی نال جان لئی تیار ہو گئے۔ ایہہ تے ڈنڈک دے جنگلاں وچ مصیبتاں جھلدے رہے۔ ایس طرح کیکی دا رستہ صاف ہو گیا تے اوہ چائیں چائیں محل میں وچ رہن لگ پئی۔ ایس واقعے بارے ایس اکھان راہیں جانکاری ملدی اے۔

رام چھوڑی اجودھیا، من بھاوے سوٹ (5)

بندہ اپنی طبع تے مزاج پاروں ای حیاتی گزارن دیاں راہواں دا تعین کردا اے۔ رام چندر نے باپ نوں مصلحت دے تحت وعدہ پورا کرن دی التجا کیتی۔ اوس رب دا واسطہ دے کے آکھیا کہ میں آپ تیرے کولوں بن باس منگ رہیا آں۔ صرف اپنے بھراتے اپنی ماں دی رضا تے خوشی دی خاطر میرے کول اوہدی مانتا وی ماتا اچھراں توں گھٹ نہیں۔ راجہ پتردی گل من گیا خوشی نال اوہنوں سینے نال لالیا۔ شاباش دتی تے رام چندر دی بن باس شروع ہو گئی۔

رام چندر نے کجھ عرصہ دکھو دکھ تھاواں تے گزاریا، فیر جنوبی ہندول ٹر گئے۔ اتھے لکا دے راجا راون دی

بھین روپ نکھار اوہدے تے عاشق ہو گئی۔ والہمیکی دے موجب:

”بولی: ”تمہیں دیکھتے ہی میں تمہاری محبت میں گرفتار ہو گئی۔ اب تم میرے

شوہر ہو۔ تم اس حقیر سی عورت کو ساتھ لے کر کیوں گھومتے پھر رہے ہو۔“ (6)

روپ نکھار سیر کردی رام چندر دی کلی تیک جا پڑی تے پہلی نظر وچ ای رام جی دے عشق وچ ڈب مری۔ رام

چندر نال اوہناں دی بیوی سیتا تے بھراچھمن دی سی۔ اوس ویلے لکشمین نے اپنی تلوار کڈھی تے روپ نکھار نوں باہر کڈھ دتا۔

بے عزت تے زخمی زنانی نے چیک چیک کے وین پائے تے جنگل وچ نکل گئی۔ اک دن کچھن آیا تاں سیتا رو رہی سی۔

پچھمن نے رون دی وجہ پچھی تے اوہنے دسیا کہ روپ نکھار رام تے عاشق ہو گئی اے تے اوہ ساڈے گھر آ کے پٹھیاں سدھیاں حرکتاں کردی اے۔ پچھمن نوں سن کہ ڈھیر غصہ آیا۔ اوہنے جد روپ نکھانوں اپنے گھر فی آئے ویکھیا تے اوہدی نک وڈھ دتی۔ روپ نکھا ایس تکلیف وچ لکا اڑی تے اپنے بھرا راون نوں پچھمن دے ظلماں تے اُس دی بھر جائی سیتا دی سندرتا بارے دسیا۔ ایچ۔ ڈی سنکالیا موجب:

“When Shurpanakha goes to Lanka and reports to Rawana how Rama had killed her brothers and several thousand Rakshasas, and then tells him about the extreme, matchless beauty of Sita, Rawana only thinks of kidnapping Sita, but not of punishing Rama!”.(7)

راون ساڈھو دے ویس وچ رام چندر دے نکانے تے اڑ گیا۔ جد رام چندر شکار کھیڈن لئی گیا۔ اوہ کئی توں بہت دور نکل گیا۔ پچھمن دی اوہناں نوں ڈھونڈن لئی پچھے ٹر گیا۔ راون نے موقع پا کے سیتا نوں اغوا کر لیا۔ لوک کہانی وچ سیتا دے اغوا بارے وضاحت کجھ انج ملدی اے۔

”سیتا آکھیا ”میںوں اپنے پتی دا حکم ہے۔ ایس لیکے توں توہیں باہر نہیں نکلتا۔“
 راون آکھیا ”میں تیتھوں ہک گل پچھنا ہاں۔ پتی وڈا ہے یا رام وڈا ہے؟“
 اکھے، رام وڈا ہے۔“ اکھے ”میں رام داناں گھنتا ہاں۔ توں پتی داناں ویکھنی
 ہیں۔“ اتھے سیتا نوں نکلتا پیا ہے۔ سیتا باہر نکلی تے اوس چالئی تے لے کے لکا
 چلا گیا۔“ (8)

رام چندر نوں جدوں پتا لگا کہ راون نے سیتا نوں اغوا کیتا اے تے اوہ اوہوں سزا دین لئی ٹر پیا۔ اوہنے دکن دے راجے کولوں مدد منگی۔ بڑی خون ریز جنگ ہوئی۔ دہینسر (راون) دی تیویں نے بھیبت دس دتا کہ فلانے طوطے وچ ایس دی جان اے۔ مڑا اوس طوطے نوں مار دتا گیا تے دہینسر وی مر گیا:

جنگ وچ راون دے بھرا و بھیش نے وی راون دی مخالفت کیتی کیوں جے اوہ چنگے کردار داما لک سی۔ اوہ ظلم تے زیادتی نوں پسند نہیں سی کردا۔ راون اپنے بھرا دی مخالفت پاروں وی جنگ ہار گیا سی:

رام چندر تے اوہدے ساتھیاں نے لٹکانوں فتح کر لیا۔ راون تے اوہدے سارے ساتھی مارے گئے:

”گھر پھٹھا، راون ماریا۔“ (9)

ایس اکھان وچ راون دے مرن دی کہانی دی گئی اے۔ جیہڑا گھر دے بھتیوں ماریا گیا تے انج لٹکا تباہ ہو گئی۔

رام چندر نے لٹکا فتح کر کے سیتا نوں آزاد کروالیا۔ سید محمد لطیف ایس واقعے بارے انج لکھدے نیں۔

“The subject treated of the invasion of Ceylon by Rama, king of Awadh, whose wife, sita, had been abducted by Rawan, the aboriginal or demon prince of Ceylon. A great fight took place and Sita was rescued”. (10)

راون دے اغوا کرن دے بعد سیتا نے اپنی پت دی رکھوالی کیتی تے کسے نوں اپنے نیڑے نہ پھٹکن دتا۔ تھلے دتے گئے اکھان وچ اوہدہ ہی سینت اے:

”بی بی سیانی سیتا رنگی، بی بی گھانی سیتا سٹی۔“ (11)

سیتا بارے جدوں کسے نے رام نوں مہنا ماریا کہ اوہ پاک دامن نہیں تاں رام چندر نے سیتا نوں حکم دتا کہ اوہ اگ اُتے ٹر کے اپنی پاک دامن دا ثبوت دیوے کہ اوہ راون دی ہوس دا شکار نہیں ہوئی۔ سیتا پاک دامن سی۔ اوس نے اگ اُتے چل کے اپنی پاک دامن ثابت کر دتی۔ ایہدی وضاحت ایس اکھان راہیں ملدی اے:

”سچ اوہ جہنوں اگ وی جھلے۔“ (12)

لٹکا راون دی وجہ توں شیطانی لئی مشہور اے۔ کسے شیطان تے شرارتی بندے نوں کوئی گل لانی ہووے تے ایہہ اکھان بولیا جاندا اے:

”لٹکا چوں ولیا اے۔“ (13)

مکدی گل ایہہ وے کہ رامائن اک تاریخی قصہ اے جس دامن کزی کردار رام چندر جی سن۔ لوک ادب دا مطالعہ

کیتیاں ایہہ گل نتر کے سامنے آؤندی اے کہ رام چندر جی اک بہادر شہزادہ سن جیہڑے ہر لحاظ نال بہترین انسان سن۔ اوہناں جتھے پتر بن کے راجا حسرت نوں عہد دا پاسدار بنایا، او تھے اپنی متری ماں تے بھراواں نال وی محبت دا اظہار کیتا۔ دو جے پاسے اپنی گھر والی نوں راون دی قید توں آزاد کروایا۔ رام چندر حق تے سن ایس لئی راون دے بھراؤ بھیش نے وی اوہناں دا ساتھ دتا۔ لوک ادب وچ ایس قصے نوں بڑی خوش اسلوبی نال پیش کیتا گیا اے۔

حوالے

- 1- Syed Muhammad Latif, History of the Punjab, Lahore: sang-e-meel publications, 2009, P33
- 2- سعید ٹھٹھا، راج کہانی، لاہور: سانجھ، 2013ء، ص 9
- 3- والمیکی، رامائن، مترجم: یاسر جواد، لاہور: فکشن ہاؤس، تجا ایڈیشن، 2005ء، ص 45-46
- 4- والمیکی، ص 77
- 5- ثناور چدھڑ، لوک تواریخ، لاہور: سانجھ، 2008ء، ص 232
- 6- والمیکی، ص 164
- 7- New Delhi: People's Publishing House, 1973, 14-H.D
Sankalia, Ramayana,
- 8- سعید ٹھٹھا، ص 13-14
- 9- احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، جلد اول، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، 2009ء، ص 388
- 10- Syed Muhammad Latif, P33
- 11- شوکت مغل، سرانیکی اکھان، جلد دوم، ملتان: جھوک پبلشرز، 2004ء، ص 39
- 12- ثناور چدھڑ، ص 244
- 13- ثناور چدھڑ، ص 342

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 69-78

☆ ڈاکٹر ثناء بیٹ

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

دیس پنجاب دی ثقافت

Abstract

There are almost 200 national entities in the world, over 5,000 living languages and countless Sub-groups bound together by the Primordial Loyalties of ethnicity race, religion, common history, Politics and "Culture". In this article we explain the culture of Punjab. The culture of the Punjab encompasses the spoken language, written literature, cuisine, science, technology, military warfare, architecture traditions, values and history of the Punjabi people. The term "Punjab" can mean both a person who lives in Punjab and also a speaker of the Punjabi language.

ہر ملک، قوم تے صوبے دی اپنی اپنی ثقافت ہوندی اے جہدے وچ اوہدی زبان، پہناوا، کھان پین، رہن سہن تے کھیڈاں شامل ہوندیاں نیں، جہناں پاروں اوہناں دی پچھان ہوندی اے، ایسے طرح پاکستان دے سبھناں صوبیاں دی ثقافت تے کلچر اے۔ اوہناں دیاں بولیاں، کھان پین، کھیڈاں تے رسم رواج وی دکھو دکھ نیں۔ جہدے

پاروں اور ہنساں دی پچھان آسانی نال ہو جانندی اے۔ انگریزی، اُردو ڈکشنری وچ کلچر یا ثقافت بارے درج اے۔
 ”اکتسابی اہلیت یا قابلیت جس کے ذریعے وہ عام طور پر مسلمہ جمالیاتی اور
 ذہنی ذوق کی شناخت اور تحسین کر سکتا ہے، تہذیب کا جمالیاتی اور ذہنی حاصل،
 کسی قوم یا عہد کے حوالے سے تہذیب کا ایک خاص ارتقائی درجہ یا
 حالت، انسانی چلن یا بیوہار کے نمونوں اور ٹیکنالوجی کا مجموعہ جو ایک سے
 دوسری نسل کو منتقل ہوتا رہا ہے۔“ (1)

ثقافت دا اصل مقصد انسان تے جنور وچ تمیز اے کیوں جے جنور دے نہ کوئی طور طریقے ہوندے نیں تے نہ
 کوئی احساس تے جذبے۔ انسان نوں حیاتی چنگے طریقے نال گزارن لئی اک نمونے دی لوڑ ہوندی اے۔ جہدے مطابق اوہ
 اپنی حیاتی گزار سکے۔ ایس نوں ضابطہ حیات آکھیا جاندا اے، اپنے معاشرے یا اپنے علاقے دی پچھان لئی کوئی مخصوص
 ڈھنگ جہدے راہیں اوہدی وکھری پچھان ہوئے۔ اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ ثقافت بارے آکھیا گیا اے جے۔

”انسانیات میں کسی معاشرے کی طرز حیات اس کے سائنسی مفہوم میں
 نفاست، شانستگی یا علم کی ترقی کو ملحوظ نہیں رکھا جاتا۔ انسان کو حیوانات سے
 ضمیر کرنے والی اہم ترین خصوصیت ثقافت ہے۔ جو تاریخی طور پر منتقل ہوتی
 ہے۔ اولاً بذریعہ زبان۔“ (2)

ثقافت دا لفظ اپنے محدود معنیاں وچ فنون لطیفہ لئی بولیا جاندا اے پر جدوں ایہدے معنیاں وچ وادھا کیتا
 جاوے تے ایہہ حیاتی دے کئی حصیاں تے حاوی ہو جانندی اے۔ انسان دا ذہنی تے فکری عنصر وی بن جانندی اے جیہڑی
 کسے وی قوم دی دکھو دکھو تاریخی دور اُتے مبنی ہوندی اے۔ ڈاکٹر سلیم اختر ہوراں دا کلچر بارے آکھنا اے:
 ”کلچر محض حال کا گریز پالچہ ہی نہیں ہوتا بلکہ ماضی کے تہہ در تہہ تجربات کا
 امین ہونے کی بنا پر مستقبل کیلئے سمت نما کاروب بھی اختیار کر لیتا ہے۔“ (3)

ثقافت نوں حیاتی گزارن دے طریقے دے معنیاں وچ وی ورتیا جاندا اے کیوں جے کلچر یاں ثقافت راہیں
 انسان نوں حیاتی گزارن دے ڈھنگ دا پتہ لگدا اے۔ آکسفورڈ ڈکشنری وچ انج لکھیا اے کہ:

“Way of life, the customs and beliefs, art, way of life and Social organization of a particular country or group.” (4)

ثقافت دا مجموعی طور تے اکوای مطلب اے جے انسان نوں حیاتی گزارن تے اوہدے رنگ ڈھنگ نوں جانن لئی اپنی ثقافت اپنان دی لوڑ ہوندی اے، بعد وچ اوہو ثقافت ای اوہدی پچھان بن جاندی اے۔ ایسے طرحاں پنجاب جیہڑا کہ پاکستان دا سب توں وڈا صوبہ اے۔ پنجاب دی ہر شے، رسم رواج کھان پین اوہدیاں کھیڈاں تے پہناوے توں جا نکاری حاصل کر کے ای نویں نسل نوں دیا جاسکدا اے۔ پنجاب دی ثقافت، کلچر تے رہن سہن سلکھنا وی اے، تقلید دے قابل وی۔ ایہہ اک بہت وڈا المیہ اے نویں نسل نے اپنے کلچر، تہذیب تے تمدن توں مونہہ موڑ کے مغربی طور طریقیاں نوں قبولنا شروع کر دتا اے۔ ایسے لئی آکھیا جاندا اے جیہڑی قوم اپنی ثقافت اپنے کلچر ولوں مونہہ موڑ لیندی اے، اوہ تباہی دے دہانے اڑ جاندی اے۔ اج دے دور وچ نوجوان نسل اپنی ثقافت نوں مکمل طور تے بھل چکی اے۔ ایس لئی ایس امر دی ڈھیر لوڑ اے، جے نویں نسل ایہدے توں آگاہی حاصل کرے اپنے طور طریقے تے رسم رواج نوں دل دیاں ڈونگھیاں توں یاد رکھے۔ ثقافت دی اک بڑی سؤنی تعریف ارشاد احمد پنجابی ہوراں کہتی اے۔ اوہ اپنی کتاب دے دیباچے وچ لکھدے نیں۔

”یہ انسانی جغرافیائی ماحول اور قوت خیال سے ترکیب پاتی ہے کہ اس کی بدولت معاشرت مستقل صورت اختیار کرتی ہے اور ہوتے ہوتے زندگی کے ہر شعبے کی نمائندگی ہونے لگتی ہے۔ حتیٰ کہ یہ قوم و وطن کے مجموعے تشخیص کی علامت اور مزاج کا آئینہ بن جاتی ہے۔“ (5)

پوری دنیا وچوں سب توں پرانا تے امیر کلچر پنجابی اے، ایہدے وچ بہت ڈھیر وسعت اے۔ ایہدی بہت پرانی تے بھریں تاریخ اے۔ ایس توں اڈ جیہڑی نفاست تے نویکلا پن پنجابی وچ موجود اے، اوہ کسے ہور کلچر وچ موجود نہیں۔ پنجابی ثقافت پنجاب دی سی پرہن ایہہ پوری دنیا وچ پھیلی ہوئی اے۔ پنجاب دے اڈواڈ علاقیاں دی فلاسفی، شاعری، میوزک، تعلیم، کھانا، مصوری اپنے نویکلے پن تے سہن پاروں مشہور نیں۔ ایہدیاں اپنیاں روایتاں تے قدراں نیں جس

پاروں ایہہ جانی پچھانی جاندی اے۔ پنجاب دا کلچر رہن سہن خوش مزاجی تے مہمان نوازی وچ اپنی مثال آپ اے۔ عام طور تے ثقافت توں مراد معاشرے وچ ہون والے اوہ سارے کم لیتے جاندے نیں جیہڑے زمانہ قدیم توں وڈو ڈیرے کردے آئے۔ ایہناں وچ رسم و رواج، اعتقاد، لوک داستاناں، بہادری، محبت، محنت، گیت تے وڈیاں دے قول وغیرہ نیں۔ ایس توں اڈ گڈے گڈی دا ویاہ، مٹی دے بھانڈے تے زیور بنان دا طریقہ ٹوکریاں بنانا، صوتی بزرگاں دا کلام، مراٹھاں توں گیت سننا، لسی ریڑھ کھنا، کانچی بنانا، دوپٹے رنگن دار وراج، بھانڈے سجاون لئی پڑ چھتیاں بنانا، گلے وچ تعویز پانا تے فصلاں دی کٹائی ویلے ڈھول و جا کے گانا تے چننا، ایہہ سب کجھ پنجاب دی ثقافت دا حصہ نیں۔ ایہدی کوئی خاص تعریف نہیں سگوں ایہہ حیاتی گزارن دے ڈھنگ نیں۔ ہر کوئی ایہناں نوں اپنے انداز نال گزاردا اے۔ ایہہ سینہ بہ سینہ اگے منتقل ہونداں نیں جہناں نوں ثقافت داناں دتا جاند اے۔ کئی واری ذہن وچ ایہہ سوال آؤندا اے کہ آخر ثقافت وجود وچ کیوں آؤندی اے؟ جدوں بہت سارے لوک اک خطے، اک علاقے وچ اکٹھے حیاتی گزاردے نیں تے اوہناں دے بہت سارے طور طریقے، لباس، کھانے، کھیڈاں اکو جہیاں ہونداں نیں، جہناں نوں ویکھو ویکھی دو جے وی قبول کر لیدے نیں تے اوہ اجتماعی طرز دی حیاتی بن جاندی اے فیروہ اجتماعی انداز ہی روایتاں دی شکل اختیار کر کے سینہ بہ سینہ منتقل ہوندا اے تے ایہہ ثقافت یاں رواج بن جاندے نیں۔ ایہہ روایتاں ہی علاقیاں دی پچھان کر اندیاں نیں تے اک نظام حیات بن جاند اے۔ ایہہ کسے وی نکلے بندے دی تخلیق نہیں سگوں پورا اک گروہ ایہہ خالق ہوندا اے تے گروہ دا ہر بندہ ایہہ برابر دا حصہ دار ہوندا اے۔

پنجابی ثقافت وچ زنانی نوں بڑی اہمیت دتی جاندی اے۔ ثقافت نوں ودھان وچ زنانی تے مرد دوویں برابر دے حصے دار نیں۔ زنانی دی فطری نفاست پسندی، نرم مزاجی تے حسن مزاج بناں سماجی دنیا ادھوری اے جد کہ مرد دی خود اعتمادی، جوانی، دلیری توں بغیر زنانی وی ادھوری اے۔ ایسے لئی معاشرے وچ حسن تے رونق مرد تے زنانی دوواں نال اے۔ کسے اک توں بغیر معاشرہ ادھورا اے تاں جے اللہ تعالیٰ نے وی اپنی مخلوق وچ مرد تے زنانی دونوں نوں شامل کیتا تے برابری دے حق تے فرض نیں۔ پنجابی معاشرے وچ زنانی نوں قابل احترام ہستی سمجھیا جاند اے۔ ماں، بیوی، دھی تے بھین دی حیثیت نال اوہدا کھرا مقام تے احترام اے۔ ایس لئی پنجاب وچ اپنیاں توں وکھ دو جیاں دی ماں نوں اپنی ماں، دوسرے دی دھی نوں اپنی دھی بھین سمجھیا جاند اے تے ایہناں نوں اوہ عزت تے مان دتا جاند اے جیہڑا اصلی

ماں تے بھین نوں دتا جاندا اے۔ پنجاب وچ جتھے زنانی نوں ودھیر عزت دتی جاندی اے، او تھے اوہدے جمن تے کوئی وی خوش نہیں ہوندا۔ آکھن نوں منڈے نوں خدادی نعمت تے گڑی نوں رحمت آکھدے نیں پر گڑی دے جمیاں ای ساریاں دے منہ لٹک جاندے نیں۔ ایس لئی اک محاورہ وی مشہور اے کہ ”دھی ان بھاؤ نندا پروہنا اے“ فیراوہنوں جمی نوں ہی پرایا دھن آکھنا شروع کردتا جاندا اے، جیویں اک گیت اے ”ساڈا چڑیاں دا چنبا وے بابل اساں اڈ جانا۔“

پنجابی ثقافت نوں کھر رکھدیاں جے کھیڈاں بارے گل کرے تے تاں گڑیاں تے منڈیاں دے کھیڈ وی وکھرے وکھرے نیں، کیوں جے پنجابی لوکاں دا مننا اے کہ گڑیاں نوں زیادہ اچھل کود زیب نہیں دیندی، ایس لئی اوہناں نوں منڈیاں دی نسبت زیادہ سکون تے صبر والے کھیڈ کھیڈ نے چاہیدے نیں۔ جے کوئی گڑی منڈیاں والے کھیڈ، کھیڈے یا پسند کرے تے اوہنوں ماہی منڈا آکھیا جاندا اے جیہڑی صنف نازک دی تضحیک اے۔ ایس لئی گڑیاں تے منڈیاں دے کھیڈ مخصوص ہوندے نیں۔ گڑیاں دیاں کھیڈاں وچ شاپو، ککلی، کوکلا چھپاکی، لگن میٹی، اکڑ بکو، پنج کھیٹے، پگن پگائی، گڑی گڈے داویا، رسی پٹنا، چوڑیاں توڑ کے پیار کڈھنا۔ ایس توں علاوہ بے شمار کھیڈ جیہڑے گڑیاں کھیڈ دیاں نیں تے منڈیاں دے کھیڈاں وچ اٹ کھڑکا، کھڈی کھڈا، گولی پلا، تانگہ گھوڑا، چور سپاہی، چور قیدی، کھد وکھوٹھی، گلی ڈنڈا، باندر کلا، لاٹو وغیرہ نیں۔ ایسے طرح وڈی عمر دے لوک تاں تے شطرنج وغیرہ کھیڈدے نیں۔ ایہ سب پنجاب دی ثقافت دا حصہ نیں تے پنڈاں وچ ہن وی بہت سارے گڑیاں منڈے اچھیاں کھیڈاں کھیڈدے نیں۔ جیہڑیاں ایہناں یاداں نوں تازہ کری رکھدیاں نیں۔

مثال مشہور اے کہ ”کھائیے من بھاندا، پائیے جگ بھاندا“ خوراک دے مقابلے وچ لیڑے تے ہر کسے دی نظر ہوندی اے۔ لیڑیاں نال ای انسان دی شخصیت دا تے اوہدے ذوق دا وی پتہ لگدا اے، لباس دا اصل مقصد جتے نوں ڈھلکنا اے پر لوک چنگے لیڑیاں نوں وی پسند کردے نیں۔ لیڑے معاشرے تے تہذیب دے مطابق ہوندے نیں۔ ہر معاشرے دی ثقافت دے مطابق لیڑے بنوائے جاندے نیں۔ عام طور تے لیڑے مذہبی تے تہذیبی قدراں موجب ہوندے نیں۔ پنڈاں وچ ایہہ وی مشہور اے کہ ”آدر تیری چادر نوں تے نوالہ تیرے گہنے نوں“ یعنی تیری سفید پوشی پاروں عزت اے تے جے زیور وی پائے ہون تے لوک زیادہ عزت تے احترام کردے نیں۔ ایس لئی لیڑیاں تے وی بہتی توجہ دتی جاندی اے۔ کپڑے موسم دے مطابق ہوندے نیں۔ گرمیاں وچ ہلکے پھلکے تے سردیاں وچ موٹے تے گرم

کپڑے۔ پنڈاں وچ عام طور تے زنانیاں دے کپڑیاں نوں لیڑے لیتے، جھگڑے، ٹلے، کپڑے، ولس بانا یا پہناوا آکھیا جاند اے۔ پنڈاں وچ زنانیاں دا لباس چٹا دوپٹہ، نیلا کرتا تے ہمند ہوندا اے۔ نیلا کرتا میل خورا ہوندا تے کھیتاں وچ کم کرن والیاں زنانیاں دے من پسند ہوندا اے۔ اوہ دن رات اوہی کپڑے پائی رکھدیاں نیں پر خاص موقعیاں تے ریشمی لاچا، نھیا جاند اے تے جیہڑے امیر لوک ہوندے نیں، اوہناں دے گھراں وچ ستھن یعنی شلوار پائی جاندی اے۔ میلیاں تے عرساں تے رنگ برنگے گوٹے والے کپڑے پائے جاندے نیں۔ زنانیاں دے کپڑیاں دے کئی ناں نیں جیویں دوپٹے نوں بھوچھن، بھوچھنی، چُٹی، جھمی، پڑا، سردا، چادر نوں چدر، سلاری، پھلکاری، دثالا تے دوشالا وغیرہ آکھیا جاند اے۔ لاچا، تہبند، لنگی، لک دی دھوتی تے تیز دا لیڑا وی آکھیا جاند اے۔ بندے عام طور تے سادہ کپڑے پاندے نیں۔ بغیر کالرتوں کڑتے تے تہبند ورتدے نیں۔ ایہناں دا تہبند وی دس بارہ گز دا ہوندا اے۔ ایہناں دا کپڑا عام شلوار کڑتے نالوں بہتا ہوندا اے۔ جھدیاں اوہ وقتاً فوقتاً تہواں بدلے رہندے نیں، پہلے پنڈاں وچ پگڑی داوی بہت رواج سی پر ہن ہولی ہولی ایہہ مکدا جا رہیا اے۔ بختی وچ بہتا کر کے گھسے دی ورتوں اے۔

پنجاب دی ثقافت وچ رشتے ناطے نوں وی بڑی اہمیت اے۔ پنڈاں وچ ایہناں دا بڑا احترام کیتا جاند اے تے ایہناں نوں سانہہ کے رکھن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایسے لئی ایہناں واسطے کئی محاورے تے گیت وجود وچ آئے۔ اوہناں دی اہمیت نوں واضح کرن لئی ماں تے دھی دارشتہ اے۔ ایہہ بڑا انمول رشتہ اے۔ ماں ورگا رشتہ جگ تے دو جانہ ہے اے تے نہ ہونا اے۔ جو دکھ سکھ ماواں دھیاں آپوں وچ ونڈا سکدیاں نیں۔ اوہ کسے دو جے نال نہیں ہوسکدا۔ ایسے لئی کئی گیت انج دے نیں جیہڑے سن کے دل دکھ نال بھر جاند اے جیویں ماواں دھیاں ملن لگیاں، چارے کندھاں سَن چبارے دیاں ہلیاں..... فیر ”جو ماں کرے سو دھی کرے“ یعنی دھی ماں دے نقش قدم تے چلدی اے۔ ایہہ وی آکھیا جاند اے کہ ماپے ماں تائیں، حد پیتائیں، مویاں ماییاں حرص نوں چھوڑ دیئے۔ پیکے دا تصور صرف ماں نال ای ہوندا اے پر پیو وی شامل کر لیا جاند اے پر جدوں ماپے دوویں نہ رہن تے دھیاں نوں پیکے گھرتوں ہر قسم دی توقع چھڈ دینی چاہیدی اے۔ ایسے طرح باقی رشتیاں دی اہمیت دا اسیں ایہناں پنجابی بولاں توں اندازہ لاسکے آں۔ بہن بھرا دے حوالے نال ویراں والیاں دے نخرے بھاری، مان بھراواں نال۔ رشتیاں جتھے بھراواں دی ڈھیر اہمیت اے، او تھے بھیناں دی اہمیت توں وی کھنہیں موڑیا جاسکدا۔ وڈی بھین نوں ماں دا درجہ دتا جاند اے کیوں جے ماں جیہی ہون پاروں اوہ دے وچ محبت

، نرمی تے ہمدردی ہوندی اے۔ ماں دے بعد اوہ اپنے چھوٹے بھین بھراواں دا خیال ماں وانگ رکھدی اے۔ ایس توں اڈ ہور وی بہت سارے رشتے نہیں جویں دادا، دادی، ماما، ماما، چاچا، چاچی، پھپھی، خالہ وغیرہ ایہناں توں اڈاک رشتہ سہیلی دا وی اے۔ جہدے نال ڈھیر پیار ہوند اے تے گڑیاں اپنیاں ساریاں گلاں سہیلیاں نوں جا کے دسدیاں نیں۔ اپنے دکھ وی اوہناں نال ونڈ دیاں نیں۔ پنڈاں وچ بڑا مشہور اے ”ترنجن“ جتھے ساریاں کڑیاں رل کے چرخہ کتدیاں تے اپنے لئی داج تیار کردیاں نیں، نال ای او تھے کھیڈ دیاں تے گیت گاؤندیاں نیں۔

انسانی جسم مشین وانگ اے جس طرح مشین چلاؤن لئی انجن تے پٹرول دی لوڑ ہوندی اے، ایسے طرح انسانی جسم لئی خوراک از حد ضروری اے۔ پنڈاں وچ خوراک وی خالص ہوندی اے جیہڑی انسانی جسم نوں متوازن تے چست رکھدی اے۔ پنجاب دے پنڈاں وچ ساگ تے مکئی دی روٹی نوں ڈھیر پسند کیتا جاندا اے۔ ایہہ پنڈاں دے خاص تحفے وچ شامل نیں۔ ایس توں اڈ گوشت، چاول، آلو وی پسند کیتے جانداں نیں۔ بخیری تے پنیاں پنڈاں دا خاص تحفہ نیں جیہڑیاں خالص دیسی گھیو وچ بن دیاں نیں۔ ددھ دہی تے پنینڈ و سوں دی اچھی سوغات نیں۔ پنڈاں وچ خاص موقعیاں توں دکھ عرس تے میلے وی اپنی اچھی تھاں رکھدے نیں جہناں توں کھ نہیں موڑیا جا سکدا۔

پورے پنجاب وچ ڈھیر صوفی تے ولی اللہ دفنائے گئے نیں جہناں دے مزار وی موجود نیں۔ تمام صوفیاں دی نسبت نال اوہناں علاقیاں وچ اوہناں دے عرس منائے جانداں نیں۔ ہر بندہ اپنی عقیدت دا اظہار اپنے طریقے نال کردا اے۔ ایہہ عرس میلے دے رنگ وچ سجائے جانداں نیں۔ میلہ پنجاب دی ثقافت دا نمایاں پہلو اے۔ میلے کسے وی موسم دی آمد آتے یاں کسے وی بزرگ دی یاد وچ سجائے جانداں نیں۔ ایہناں میلیاں دا اصل مقصد لوکاں نوں تفریح اڑانا اے۔ جہدے وچ سرکس، تھیٹر تے انج دیاں ہور کئی تفریحاں دا اہتمام کیتا جاندا اے جیہڑیاں پنڈاں وچ عام لوکاں نوں دیکھن نوں نہیں ملدیاں۔ ایہناں میلیاں وچ بچے، بڈھے، جوان بھرواں حصہ لینداں نیں۔ اپنیاں ساریاں پریشانیاں نوں بھل کے چنگا ویلا گزاردے نیں۔ ایہناں وچ بسنت میلہ، وساکھی تے دیوالی میلہ وغیرہ وی سجائے جانداں نیں۔

توہمات یعنی واسے پنڈاں وچ ان پڑھ لوکاں دی زندگی دا دکھرا پہلو نیں۔ لوک اوہناں نوں مذہب دا حصہ سمجھدے نیں۔ جس پاروں بہت سارے لوک بے راہ روی دا شکار ہو جانداں نیں۔ پنڈاں دے لوک کئی چیزاں اتے حدود ودھ بھروسہ کردے نیں تے اوہناں اتے عمل وی کردے نیں۔ جیویں سفر بارے لوکاں دے دکھو دکھ وچار نیں۔ اوہ منگل

تے بدھ نوں سفر کرنا چنگا نہیں سمجھدے۔ اوہناں دا خیال ہوندا اے کہ جے ایس دن سفر کیتا جائے تے کوئی نہ کوئی نقصان ضرور ہوندا اے۔ ایس لئی محاورے وی بنے ہوئے نیں آکھدے نیں:

”منگل بدھ نہ جاویں پہاڑ، متاں جیتی بازی آویں ہار۔“ (6)

یعنی منگل تے بدھ نوں پہاڑاں تے نہ جاؤ کیوں تے تسیں میدان ہار جاؤ گئے۔ ایسے طرح کجھ لوکاں دا عقیدہ اے کہ ”بدھ کم سدھ“ یعنی بدھ نوں شروع ہون والا کم ہمیشہ چنگا ہوندا اے تے توڑ چڑھدا اے۔ ایسے طرح ہندواں دا عقیدہ اے کہ ہفتے نوں نویں کپڑے پانا چنگا ہوندا اے، مسلمان جمعہ المبارک تے عیدیاں تے نواں کپڑا پانا ثواب سمجھدے نیں۔ نواں زیور اتوار نوں پانا چنگا سمجھیا جاندا اے۔ ایسے لئی قول مشہور اے کہ ”بدھ سینچر کپڑا، گہنا اتوار“ غرض ایہہ کہ چھوٹیاں چھوٹیاں شیواں معاشرے دی ثقافت بناندیاں نیں۔ لوک گیت ثقافت دا املا خزانہ نیں، جیہڑا کسے اک جی دی کوشش نال وجود وچ نہیں آؤندا سگوں ہر حساس تے دکھی دل وچوں بھٹدے نیں۔ انسانی جذبات نیں جہڑے لفظاں دے روپ وچ ڈھل کے آپ مہارے مونہوں پھٹ پیندے نیں ایہناں دا کوئی اک لکھاری نہیں، جیویں ڈاکٹر عبدالحق ہوریں آکھدے نیں کہ:

”یہ گیت خود بخود لوگوں کے دلوں سے پھوٹے ہیں اور ان کے جذبات کی صحیح

عکاسی کرتے ہیں۔ ان گیتوں میں تصنع، تکلف اور کوشش کا کوئی عنصر نہیں ہوتا۔

اسی بے ساختہ پن اور جذبے کی صداقت کی وجہ سے یہ گیت فوراً دلوں میں

اُتر جاتے ہیں اور دل کے دریا میں ہلچل پیدا کر دیتے ہیں۔“ (7)

ایہہ گیت ہر موقعے دی مناسبت نال ہوندے نیں تے ہر قسم دے ہوندے نیں جیویں رشتے ناطے دے حوالے نال، ماں پیو، بہن بھرا، دکھ، خوشی، شادی ویاہ، بچیاں دے گیت، سہیلیاں دے گیت، زیوراں دے حوالے نال گیت، فضلاں دے گیت، ڈھولا، ماہیا، گدھا، جھومر، سبھی غرض ہر قسم دے گیت ثقافت وچ موجود نیں سگوں اک وڈے خزانے دی صورت وچ نیں۔ گدھاتے تھال وی بچیاں دے پسندیدہ کھیڈ تے گیت نیں۔ گیتاں وچوں بہت گھٹ مرداں لئی نیں پر بولیاں اوہ گیت نیں جنہوں مردوی گاؤندے نیں جہدے وچ اوہ اپنے جذباں دا اظہار وی کردے نیں۔ اک بڑی سؤنی بولی اے:

ہیریا ہرنا بھاگیں چرنا باگیں دسیں دکھالی
ساڈی رُس گئی جھانجھراں والی ساڈے بھا دا رب رُسیا (8)

ایس توں اڈ لوریاں، ڈھولے، ماسپے تے ہور ڈھیر قسم دے گیت نیں جیہڑے لوک ہر موقعے تے گاؤندے نیں۔ ایہناں وچ خاص قسم دی مٹھاس، رس، لوچ تے اپنائیت اے۔ گیتاں راہیں ماواں تے بھیناں دے احساساں تے جذبیاں نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا جاندا اے۔ اوہناں دے دکھاں تے خوشیاں نوں لفظاں راہیں کھول کے دسیا جاندا اے۔ پنجاب دی زمین زرخیز تے موسم رومان انگیز اے، ایہو وجہ اے کہ بہادری تے مردانگی پاروں لوکاں وچ غیر معمولی عشقیہ جذبے وی پروان چڑھدے نیں۔ ایہناں جذبیاں دے اظہار لئی وی گیت یاں منظوم قصے لکھے جانداں نیں۔ پہلوں پہل ایہدا اظہار گیتاں دی شکل وچ ای کیتا جاندا اے۔ بعد وچ ایہہ رواج مثنویاں دی شکل وچ وی بدل گیا۔ ایہناں گیتاں وچ معاشرے دی بھروس نما سنگی کیمتی جاندی اے۔ گیتاں راہیں معاشرتی تے تمدنی حالات نوں بیان کیتا جاندا اے۔ فطری ماحول دی منظر نگاری تے عوامی جذبیاں دی ترجمانی کیمتی جاندی اے۔ ایس لئی ایہہ صنف بڑی مقبول اے تے ایہدے اُتے مقامی حالات دا وی بڑا گوڑھا اثر اے۔ مظہر الاسلام لکھدے نیں:

چولاں نی چچھ ماہیا
میرا ماہی شہری بابو
تیرا جنگلی رچھ ماہیا (9)

ڈھولیاں توں اڈ ترنجن دے گیت، شادی ویاہ دے گیت، متفرق گیت لوک ناچ وغیرہ پنجاب دی ثقافت دا حصہ نیں۔ پنجاب دی لوکاں شادی ویاہ وچ وی بڑیاں رسماں نبھاندی اے۔ ایہہ رسماں کئی دناں تک چلدیاں رہندیاں نیں، پنڈ وچ رونق لگی رہندی اے۔ ایہناں رسماں وچ ست سہاگناں دی چکی، گالا، مگنی، گنڈھ، سنبھال، مائیاں، میل، مہندی دی رسم، سہرابندی، نیوندر، ناکی چھک، سروارنا، گھوڑی، وری، چنی تاننا، ماچھی دالاگ، نکاح، ددھ پلانا، پھر پٹیکھڑا، جھھا اٹھان دی رسم، شیشہ دکھانا، دکھالاتے کھٹ، رخصتی، پانی وارنا، بھروں پھڑائی، رونمائی، گوت کنالا، ولیمہ، مہکلاوا، بٹی لکائی، ترویندا، ہلنی، تیل چونا، گھنڈ چکائی، گود بٹھائی، لسی مندری، ایہہ ساریاں رسماں پنڈاں وچ کیتاں جاندیاں سن پراج دے زمانے وچ مکدیاں جا رہیاں نیں۔

پنجاب و اسیاں دیاں روایتاں ای اوہناں دی ثقافت نیں۔ مادری زبان دے لفظ ای قومی ثقافت دی عکاسی کر دے نیں۔ ایہناں لفظاں دے نال ای فطری خیالاں تے معاشرے دے مجموعی رویاں دی نمائندگی ہوندی اے۔ پنڈ و اسیاں وچوں حالے وی کجھ لوک ایہیے نیں جہناں اپنی ثقافت نوں سینے نال لایا ہویا اے۔ اجکل مغربی تہذیب تے تمدن دی یلغار نے نویں نسل نوں اپنے گھیرے وچ ول لیا اے جہدے پاروں اوہ کچھ تے ثقافت توں موہنہ موڑ کے نویں دور دے رجحاناں تے رسماں وچ گھب دی چلی جا رہی اے۔ اپنے آپ توں آپ ای دور ہوندے جا رہے نیں۔ اخیر تے فیض صاحب دے حوالے نال ایس گل دا ویروا کرنا ضروری اے کہ صرف تہذیب، ثقافت یاں کچھ وچ چند رسماں ساڈی روزمرہ حیاتی وچ پیش آؤن والے واقعے ای نہیں سگوں پوری حیاتی ای اپنی وسوں تے وسیب دی رکھشا کردی اے۔

حوالے

- 1- قومی انگریزی، اُردو لغت، مقتدرہ قومی زبان، 2006ء، ص 500
- 2- اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا، جلد اول، شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ، پبلشرز، لاہور: سن، ص 436
- 3- سلیم اختر، ڈاکٹر، ادب اور کچھ، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور: 2001ء، ص 310
- 4- Oxford Advanced Learners Dictionary. oxford university press: pg:370
- 5- ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، الفیصل ناشران اُردو بازار، لاہور: 2007ء، ص، دیباچہ
- 6- انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، الفیصل ناشران اُردو بازار لاہور: 1998ء، ص 230
- 7- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ، عزیز پبلشرز، لاہور: 1998ء، ص 15
- 8- سیف الرحمن ڈار، ڈاکٹر، رکھتاں ہرے بھرے، پنجابی ادبی بورڈ، لاہور: 1985ء، ص 89
- 9- مظہر الاسلام، فوک لور کی پہلی کتاب، پبلشرز لیو بکس، اسلام آباد: 2012ء، ص 149

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 79 - 86

☆ غلام مصطفیٰ

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

انجینئر ظفر محی الدین دی جیونی تے کلا

Abstract

Punjabi language and literature always shadow the great poets. These are special places of Sufi poets. These poets have always taught the people goodness, in this fatal era of Engineer Mohi-ud-dinen looks forward to the sand of Punjabi's Sufi poets. He is a poet of high thinking. His poems include perfection, morality, truth, music, spirituality and much more. In this article, a brief talk about these lives and poetry. The rhythm side trends, his poetry books and topics are available.

پنجاب اجیہی دھرتی اے جتھے قدرت دے سارے رنگ دکھالی دیندے نیں، جیویں دن، رات، بہار، خزاں،

دھپ، چھاں، پنڈ، گراں، خوشیاں، غمیاں، سدھراں، اڈیکاں تے محبتاں، ایہناں سارے رنگاں نوں ایہتوں دے شاعر

☆ لیکچرار، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد

تصویریں بنا کے اپنی شاعری وچ دکھاندے نیں۔ انجینئر محی الدین دی ایہناں مہان شاعراں وچوں اک نیں۔ اوہناں اپنی شاعری راہیں پنجابی زبان وچ اپنا ناں اُچا کیتا اے۔ پاکستان بن توں پہلاں ظفر محی الدین ہوراں دے وڈے امرتسر رہندے سن۔ اوہناں ایس بارے دسیا اے:

”میرے وڈے پنڈ ما کھوال امرتسر، انڈیا وچ زمیندارا کر دے سن۔ سنتالی دی وڈ پاروں اُجڑ کے پاکستان وچ رانیوٹڈ تے لاہور توں ہوندے ہوئے لائل پور (فیصل آباد) دے اک پنڈ گروسر بنڈالا وچ آباد ہو گئے۔“ (1)

اوہناں دے اباجی محمد نذیر احمد قادری نوشاہی سچاری ہوریں وی انجینئرنگ دے شعبے نال جڑے ہوئے سن، بعد وچ اوہناں اپنا کاروبار کیتا، سٹھ دی دہائی وچ اوہ کاروبار چھڈ کے ناروال وچ حضرت پیر محمد عبد اللہ شاہ جی ہوراں دے مرید تے فیر اوہناں دے خلیفہ ہو گئے۔ باقی ساری حیاتی اللہ تے رسول ﷺ دی اطاعت وچ لنگھا دتی۔ لوکاں نوں درس و تدریس کر دے تے لوکاں نوں اللہ تے رسول ﷺ دی اطاعت ول لے کے آئے۔ ظفر محی الدین ہوریں اپنے اباجی ہوراں بارے مزید دسدے نیں پئی:

”دن رات اللہ دی عبادت وچ رجھے رہندے۔ قرآن پاک دی تلاوت بہت مترنم تے ٹھہر ٹھہر کے کر دے سن۔ مینوں اج وی یاد اے جد صبح فجر توں بعد تہیواں سپارہ پڑھدے سن تے اوہناں دے ایس کارن سانوں کافی سورتاں زبانی یاد ہو گئیاں۔ جو اج تائیں بھلیاں نہیں۔ کافی سارے درود اوہناں کولوں سنن پاروں میرے اندر اوسے آواز وچ پھر دے نیں تے میں ایس نگھ نوں اج وی اندروں محسوس کرداں ایہو میرا سرمایہ اے۔“ (2)

ظفر محی الدین ہوریں لائل پور (فیصل آباد) دے لاگے پنڈ گروسر بنڈالا وچ محمد نذیر احمد قادری نوشاہی سچاری ہوراں دے گھر 10 اکتوبر 1964ء نوں جے۔ اوہناں دا اصل ناں ’ظفر اقبال‘ اے۔ قلمی ناں ’انجینئر ظفر محی الدین‘ اے تخلص

لئی 'ظفر' تے فقیر زیادہ وردت دے نیں۔ اوہناں دا ویاہ اپریل 1988ء نوں سمں آباد لائل پور وچ 'ایس ناہید جی' ہوراں نال ہو یا۔ انجینئر ظفر محی الدین ہوراں دے 3 پتر نیں۔ وڈے پتر انجینئر باسط کمال، بی ایس سی، مکیٹکل انجینئرنگ تے ایم ایس سی انڈسٹریل انجینئرنگ نیں۔ 5 سال توں یونیورسٹی آف مینجمنٹ اینڈ ٹیکنالوجی لاہور دے سکول آف انجینئرنگ وچ لیکچرار نیں۔ وچکار لے انجینئر محمد یاسر، ایم ایس سی، مکیٹکل انجینئرنگ نیں۔ پچھلے تن سال توں یونیورسٹی آف مینجمنٹ اینڈ ٹیکنالوجی لاہور دے سکول آف انجینئرنگ وچ لیکچرار نیں۔ تیجے پتر انجینئر طلحہ ظفر، بی ایس سی، سول انجینئرنگ، ایم فل پروجیکٹ مینجمنٹ نیں۔ پچھلے تن سال توں اک نجی کمپنی وچ بطور اسٹنٹ پروجیکٹ مینجر کم کر رہے نیں۔ ظفر ہوراں لاہور شہر توں ایم ایس سی کیمیکل انجینئرنگ توں بعد امریکہ توں فیوشپ کیتی۔ پاکستان دے وڈے عسکری ادارے وچ بحیثیت نیجنگ ڈائریکٹر رہے۔ 2002ء وچ نوکری توں استعفی دے دتا۔ آج اوہ اک امریکن کمپنی وچ بطور ڈائریکٹر ٹیکنیکل کم کر رہے نیں۔ اوہناں دی حیاتی بظاہر ڈھیر مصروف دکھالی دیندی اے پراہہ ریت رہی اے جدوں وی رب ایس دنیا اُتے کوئی اُچے خیالاں والا کھلدا اے تاں اوہنوں اپنے دلوں صلاحیتاں وی عطا کردا اے۔ اوہ آکھدے نیں:

”میرے ابا جی ہوراں دیاں محفلاں وچ پنجابی ادب دا کافی منظوم کلام پڑھیا جاندا سی، جیویں احسن القصص، ہیر وارث شاہ، داستان امیر حمزہ، سسی پنوں، پکی روٹی، جنگ زیتون تے ہور بہت ساریاں کتاباں۔ ایہناں کتاباں نوں پڑھن کے میرے اندر دا شاعر جا گیا، اک دن جد میں اٹھویں جماعت وچ پڑھدا ساں، سویرے جد ابا جی حضور تلاوت توں فارغ ہوئے تے میں پہلا شعر لکھیا:

سُن قرآن سُناں توں فجراں ویلے

کیتے یاد سپارے بھل دے نہیں (3)

انجینئر ظفر محی الدین پنجابی زبان دے اوہناں من موہنے شاعراں وچوں نیں جہناں اپنی شاعری نوں لوکاں دے

ناویں لایا۔ اوہناں دی شاعری وچ عشق، محبت، ہوکے، ہاواں، کرلاٹاں، ہجرتے وچھوڑا، دکھ درد، آساں اُمیدیاں، غم، خوشیاں، آخرت دی فکر، تصوف تے اخلاقیات ورگے نگھے موضوع لہجہ دے نیں۔ خاص کر کے اوہناں دے والد دی صحبت نے اوہناں دی شاعری وچ اگھڑواں تے بھرواں رنگ چھڈیا۔ اوہناں دیاں لکھتاں رج نچایا عشقے نے، کن دا جوگی، بھائی وچ سریر نیں۔ اوہ اپنے ادبی استاد تے ادبی یاراں بیلایاں بارے دسدے نیں:

”میرے ادبی استاد مہمان شخصیت دے مالک جناب بری نظامی صاحب نیں
تے صاحبزادہ مسعود احمد عالمپوری، سعید جمال، نجم الحسنین حیدر، لیاقت
گڈگور، اقبال قیصر، مسعود ملہی، حسن عباسی، ڈاکٹر صغریٰ صدف، امین کنجاہی،
منیر چشتی کنجاہی، اعظم ملک، ویر سپاہی، نیل نجم، حافظ ممتاز ملک تے ہور بہت
سارے میرے علمی ادبی دوست نیں۔“ (4)

”رج نچایا عشقے نیں“ انجینئر ظفر محی الدین ہوراں دی پہلی کتاب اے۔ ایہ پہلی وار 2016ء نوں روہی پبلشرز فیصل آباد چھاپے چڑھی۔ ایہدے کُل 252 صفحے نیں۔ ایہہ پنجابی شاعری دی کتاب اے۔ اوہناں اپنے جذبیاں، خیالاں تے احساساں نوں شعراں راہیں سامنے لیاند اے۔ ایس کتاب وچ عشق، محبت، محبوب دی تاگلہ، محبوب لئی جذبات تے ہور تھیر اکجھ موجود اے۔ لکھدے نیں:

کالے حرف تے اکو جیہے
کیہ ترے کیہ میرے
لکھتاں ہونیاں سبھ اوہدے ناں
نہ تیرے نہ میرے
چندڑی سوہل ملوک سی ہوئی
اکھر جد ورتے پے

روز الست تے اک وجا وجیا

جو جے سو روئے (5)

”رج نچایا عشقے نے“ دی شاعری داہر شعر، ہر بند پر نظم عشق دی ڈوری وچ پروئی وکھالی دیندا اے۔ انجینئر ظفر محی الدین ہوراں صوفیانہ انداز اپنا کے پڑھن والے نوں مست الست ہو کے جھومن اُتے مجبور کردتا اے۔ اوہناں دی اک نظم ایس گل دا ثبوت اے پئی اوہ ظاہر دار دنیا نوں چھڈ کے وکھرا انداز اپنا کے بلھے تے منصور دیاں گلاں کرنا چاہندے نیں۔ آکھدے نیں:

منصور	بنایا	عشقے	نے
ہوش	بھلایا	عشقے	نے
سکھاں	نال	یارانہ	مُکا
مزا	چکھایا	عشقے	نے
مرض	انوکھی	سوچاں	دی
منجی	پایا	عشقے	نے
بلھے	وگر	مینوں	
رج	نچایا	عشقے	نے (6)

اوہناں دی دوجی لکھت ”کن دا جوگی“ اے۔ ایہہ کتاب پہلی وار جون 2018ء وچ نستعلیق پہلی کیسٹنر لاہور توں چھاپے چڑھی۔ ایہدے کل 368 صفحے نیں۔ ”کجھ اپنی گل“ دے عنوان پٹھ مضمون نوں انجینئر ظفر محی الدین ہوراں آپ قلم بند کیتا اے۔ ایس مگروں ”اگھا ناں“، ”اسلم کولسری“، ”انملا تھہ“، ”پروفیسر عاشق رحیل“، ”من دی وارتا“، ”ڈاکٹر نوید شہزاد“، ”کن دا جوگی“، ”نجم الحسین حیدر“، ”جیہناں کھوہ پریم دے جتے ہو“، ”عائشہ باسط“، ”میرا گرائیں“، ”مسعود ملہی“، ”کن دا جوگی تے میں“، ”حسن عباسی“، ”کن دا جوگی“، ”ناز اوکاڑوی ہوراں دے مضمون شامل نیں۔ ایہدے وچ 182 نظماں نیں۔ ”رج نچایا عشقے نے“ دا

دو جا ایڈیشن دی ایہدے وچ ای شامل لکھدے نیں:

اُچی سچی اے تیری شان مولا
 ڈگیا در تیرے میں آن مولا
 توں وڈا تے تیری ذات وڈی
 تکیا پھر کے کل جہان مولا (7)

کتاب ”کن دا جوگی“ وچ وی اوہناں تصوف، عشق، محبت، اخلاقیات، آخرت دی فکر، دنیا دی بے ثباتی، اپنیاں دی برکت، مٹی دی اہمیت و فاتے وفاداری تے مٹی اجیہے بہت سارے موضوع لکھدے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ پڑھن ہار لئی مکمل درس موجود اے۔ اوہناں دی اک نظم ”لوکاں ات پچائی اے“ وچ وکھرا ڈھنگ دسد اے:

پریم دی جھگی پا لا جھلیئے نی
 من وچ میت وسالے جھلیئے نی
 خاشاں دی ایس بستی وچوں
 اپنی جان چھڈا لے جھلیئے نی (8)

انجینئر محی الدین ہوراں دی تیجی کتاب بھائیڑ وچ سریراے۔ ایہہ لکھت پہلی وارا اکتوبر 2018ء وچ نستعلیق پہلی کیشنز لاہور توں چھاپے چڑھی۔ ایہدے کل ۲۰۷ صفحے نیں۔ ایہدے وچ عطاء الحق قاسمی، غلام حسین ساجد، حسن عباسی، ڈاکٹر ناصر رانا، ناصر نظامی، پیارا سنگھ کدوال، نجم الحسنین حیدر، سحر اقبال، لیاقت گڈگور، منیر چشتی کنجاہی، واصف لطیف، کرپال سنگھ پنوں، Zahur A Qureshi، تے انجینئر ظفر محی الدین سنے ۱۴ مضمون شامل نیں۔ ایہدے وچ شامل نظماں تصوف، اخلاقیات، عشق محبت دے زوئے جذبات اُتے اسریاں ہوئیاں نیں۔ لکھدے نیں:

عشق تیرے دی وسوں
 دل میرے دے اندر

نور عطاؤں بھریا رہندا
وچ بزار حسن دے (9)

اوہناں دیاں تئاں کتاباں نوں پڑھیاں اجیہے موضوع دکھالی دیندے نیں جیہڑے اجوکے دور دے شاعراں کول گھٹ ملدے نیں۔ ایس طرز دی بھرپور شاعری اج دے شاعر نہیں کردے۔ اوہناں موجودہ دور وچ نویں ریت تے نویں راہ کھولی اے۔ ”بھانڈو وچ سریر“ دے موضوع پہلیاں دوہناں کتاباں نال میل کھاندے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ آفاقی سوچ دکھالی دیندی اے۔ ”انجینئر ظفر محی الدین دے دو شعری پراگے“ مضمون وچ ڈاکٹر کرامت مغل ہوریں دسدے نیں:

”انجینئر ظفر محی الدین دی شاعری وچ اوہناں دے تجربات، مشاہدات تے نظریات ملدے نیں۔ ایہہ شاعری جذبیاں نال بھری ہوئی تے ایس وچ خدا، انسان تے کائنات ورگے موضوعات نوں بڑی خوبصورتی نال پیش کیتا گیا اے“ (10)

پنجابی زبان وچ صوفیانہ کلام دی بھرماراے پر جے ایجے نفسا نفسی دے دور وچ اک شاعر تصوف نوں اپنی شاعری دا موضوع بنا وندا اے تے ضرور رب دی اوہدے تے مہراے کیوں جے ایہہ خاص موضوع صرف اللہ دی دتی توفیق، اللہ دے رسول ﷺ دی محبت نال ای آسکدا اے۔ تاریخ گواہ اے جدوں وی اجیہے شاعراں شاعری کیتی۔ اوہ وسیب دے سدھار دا سبب بنی اے۔ انجینئر ظفر محی الدین دے کلام نوں پڑھ کے لگدا اے پئی اوہ نیک سیرت تے سچی شخصیت دے مالک نیں۔

حوالے

1- گل بات، انجینئر ظفر محی الدین، ۱۲ فروری ۲۰۱۹ء

2- اوہی

- 3 اوہی
- 4 اوہی
- 5 انجینئر ظفر محی الدین، رنج نچایا عشق نے، فیصل آباد: روہی پبلشرز، ۲۰۱۷ء، ص: ۱۵۲
- 6 اوہی، ص: ۱۲۵
- 7 انجینئر ظفر محی الدین، کن دا جوگی، لاہور: نستعلیق پبلی کیشنز، جون ۲۰۱۸ء، ص: ۵۳
- 8 اوہی، ص: ۲۴۰
- 9 انجینئر ظفر محی الدین، بھانہ زوچ سریر، لاہور: نستعلیق پبلی کیشنز، اکتوبر ۲۰۱۸ء، ص: ۴۱
- 10 کرامت مغل، ’انجینئر ظفر محی الدین دے دوشعری پراگے‘، مشمولہ: بھلیکھا لاہور: ۱ جنوری ۲۰۱۹ء، ص: ۳

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 87- 100

☆ صائمہ شعبان، ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

تصوف دی ٹورتے مہاندرا

Abstract

Mysticism is the science of realities and states of Sufi's experiences. Sufi purifies himself from all worldly necessities. He only demand for the remembrance of Allah. Steping forward to the steps of mysticism, he gain the knowledge of heart and mind that value of gold and stone will be equal to him. It safe guards the human heart, that he leaves behind the cal of fame and vanity to reach the state of truthfulness. Almost every religion of the world has its presence. Mystic is some one who expereinced inner or 'secret' knowledge of God. Sufi believe on the union of the soul with the divine one, which is good and source of all existence and values. Mysticism is from the shakles of religion because myhstic imagine that

☆ پی ایچ ڈی سکالر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆ چیئر پرسن شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

universality is at stake.

تصوف اچھا موضوع اے جس بارے ڈھیر گل بات کیتی جاندی اے۔ وکھو وکھ دھرماں تے زباناں وچ ایس دے وکھو وکھ مطلب تے مفہوم نیں۔ مقصد سب داسا نچھا اے۔ تصوف دا مذہب یونانی زبان توں بچھا۔ جس دا مطلب اے بلھ تے اکھاں بند کر لینا، اپنے آپ نوں احساسی صورت تے خاموش رہن والی حالت وچ لیاؤ نا۔ یونان وچ ایس عمل نوں باطن دی تلاش دا عمل Complete Darkness آکھیا گیا اے۔ اکھاں تے بلھ بند کر کے اوس تھاں تے اڑنا جتھے بندہ اپنے احساساں نوں بیان کرن دے قابل نہ رہوے۔ ایہہ خالصتاً ذاتی کاروائی دا سلسلہ تے خالص عشق حقیقی واسطہ خیال کیتا جاؤندا اے۔ ایہہ مراقبہ یا Meditation وی اکھواندا اے۔ ایہہ علم خالصتاً روحانی اے جس نوں استاد، گرو، پیر یا مرشد توں بناں پورا نہیں کیتا جاسکدا۔ ایس علم نوں تن ونداں وچ وندا گیا اے۔

1- علم من اللہ

2- علم مع اللہ

3- علم باللہ

ایس بارے جانکاری مولانا عبدالمجید دریا آبادی نے کتاب ”تاریخ تصوف“ وچ دتی اے کہ:

”علم من اللہ شریعت ہے۔ یعنی احکام الہی و فرائض عبدیت کا علم، علم مع اللہ علم

مقامات طریقت و دریات اولیاء کا نام ہے۔ علم باللہ معرفت ہے، معرفت بغیر علم

شریعت کے قبول کے درست نہیں۔“ (1)

باطنی علم یا روحانی واردات دا علم تقریباً ہر دھرم وچ موجود اے جیہڑا ثابت کر دتا اے کہ ایہہ اوہ فلسفہ حیات اے

جہدی ہر کسے دی تاگھ تے ہوسکدی اے پر مقدر نہیں رب ولوں خاص چوٹوں بندیاں نوں ایس علم لئی چنیا جاؤندا اے۔

ایہہ اوہ چوٹوں بندے ہوندے نیں جہناں نوں اوہناں دیاں حیاتیات وچ خاص تے حقیقی سکون عطا کیتا جاندا اے سگوں

مرن مگروں وی یاد رکھیا جاؤندا اے۔ پنجابی کلاسیکل صوفیاں دے ناں ایس کھیتر وچ خاص حوالہ نیں جیہڑے صدیاں

مگروں وی پنجابیاں دے من اندر جیوندے جاگدے نیں۔ جیمز ایچ لیوبانے کتاب The Psychology of

Religions وچ اپنے وچار بیان کیتے نیں کہ:

“Mysticism is a defection of man, it is a marging of the invidual will with the universal will, a consciousness of immediate relation with the divine, an intvitive certainty of contact with the supersensual world etc”.(2)

تصوف بندے دی ذات وچ موجود کمیاں نوں پورا کرن دا ناں اے جیہڑی بندے دی ذات نوں کائنات دے خالق نال ملا کے مکمل ہوندی اے۔ اپنی تلاش دے نال رب دی تلاش نوں ممکن بنا دیندی اے۔ بندہ اپنے باطن دی کھوج کردا روحانی منزلاں پار کردا جس منزل نوں حاصل کردا اے، اوہ منزل فنا توں بقا دا سلسلہ ہوندی اے۔ بہت ساریاں دنیاوی خوشیاں اندر داسکون دان نہیں کردیاں۔ ساری دنیا دیاں نعمتاں اک پاسے ہوں تے دل دی بے سکونی اوہناں نعمتاں نوں کھوٹا کر دیندی اے۔ تاریخ گواہ اے کہ دھرماں دے اُسرن دا کارن ایس اندر لے پن دا اقرار سی جیہڑا لکھاں گھڑیاں مگروں نصیب۔ صوفیاں نے رشتے ناطے، دولت، سکون، آرام سب کج تیاگ کے پنڈتاں، سادھوآں، سنتاں، مولویاں تے پادریاں توں علم حاصل کرن نوں ضروری سمجھیا۔ معرفت دیاں منزلاں طے کر کے اخیر رب دی رضا نوں حاصل کر کے اندر لے سکون نوں لہ لیا۔ اندر دے سکون دی دولت نوں اپنے دل تک محدود رکھن توں اڈعام بندے دے دل تیک اپڑان لئی کوشش شروع کردتی۔ معرفت دا ایہہ چراغ صدیاں توں روشن اے۔ چاہ رکھن والیاں نوں اوس دی لاٹ سب توں وڈا سوما اے۔ اسلام وچ ایس باطنی حالت یا تصوف نوں ”احسان“ دے ناں نال جانیا جاؤندا اے جس دا ثبوت حدیث نبوی ﷺ توں ثابت اے جس دا مطلب اے عبادت ایس ڈھنگ نال کرو کہ تسیں خدا نوں دیکھ رہے او۔ اگر ایہہ تھاڈے واسطے ممکن نہ ہووے تے ایہہ جان لو کہ اوہ تہا نوں دیکھ رہیا اے۔ سید قاسم محمود لکھدے نیں:

”تصوف عملی طور پر وہ طریقہ حیات ہے جس کا مقصد ذات خداوندی سے

بلا واسطہ رابطہ پیدا کرنا ہے۔“ (3)

ہر عمل دار عمل ہوندا اے تے ہر کم دا کوئی مقصد ہوندا اے۔ بندے نوں اوس دی حیاتی دا مقصد لہ جاوے، ادہ

اوس نوں حاصل کرن واسطے ہر ممکن کوشش نوں یقینی بناؤندا اے۔ تصوف دی گل کھیتی جائے تے ایس دا مقصد رب تیک اپڑنا تے اوس دی رضا حاصل کرنا اے۔ پنجابی ادب وچ تصوف توں مراد حضرت بابا فرید شکر گنج دا فلسفہ ’میں‘ نوں منجی وانگ گٹ کے مکا دینا اے۔ اندروسے دوئی دے ہنیرے توں رہائی حاصل کر کے اوس موم بتی نوں بالنا اے جس نال اوس نوں اپنے آپ نال رب دی ذات وی دسی شروع ہو جائے۔ تصوف اصل وچ بندے دا اللہ نال عشق پیدا کرن دا اوہ سوما اے جس راہیں اوہ توبہ توں پندہ شروع کر کے اخیر رضا حاصل کرن وچ کامیابی حاصل کر لیندا اے۔ تصوف بندے اندر اخلاقی قدراں نوں پیدا کر داتا اے تاں جے رب نال، رب دے بنائے بندیاں دے دلاں نوں قرار اپڑان داسوما بنیا جائے۔ اللہ تعالیٰ نے بندے نوں صرف عبادت لئی پیدا نہیں کیتا، اوس واسطے اوہدے کول فرشتے موجود نیں۔ اوس نوں نمازاں، زکوٰتاں، سجدیاں تے قربانیاں دی لوڑ نہیں۔ اوہ دل وچ تقویٰ دے معیار نوں ٹولدا اے۔

تصوف دی اعلیٰ ترین صورت دا حوالہ قرآن مجید تے سنت رسول ﷺ توں ثابت اے۔ حضور اکرم ﷺ نے دین اسلام نوں قیامت تک دے بندیاں واسطے مکمل ضابطہ حیات قرار دتا اے۔ تصوف دی عمارت نوں آپ ﷺ مگروں صحابہ کرامؓ، تابعین تے تبع تابعین نے پورا کیتا۔ ویلے نال بدعتاں نے ٹھکانہ جمانا شروع کیتا تے لوکاں نے دینی اعتبار نال لوکاں نوں درجیاں یا مرتبیاں وچ ونڈ دتا۔ دین نال گورھی سانجھ رکھن والیاں نوں زاہداں تے عابداں دے ناواں نال بلایا گیا۔ ”صوفی“، اکھر دا مڈھ حضور ﷺ یا صحابہ کرامؓ دے زمانے وچ نہیں ملدا۔ نیک لوکاں نوں قرآن مجید وچ عابد، صادق، ذکر تے شاہد دے ناواں نال سدا گیا اے۔ صوفی اکھر وکھ وکھ دھرماں نال سانجھ رکھن والے لوکاں نے اپنے اپنے نظریے موجب تخلیق کیتا۔ تصوف دا اصل ”صوف“ ہووے یا ایس دی سانجھ ”صفا“ نال رلائی جاوے ایہہ گل چٹے دن وانگ روشن اے کہ ایہہ ہر دھرم دا وڈا تے خاص حصہ اے۔ جس دی عمارت نیت تے خلوص والے عمل تے کھلوتی اے۔ تصوف حیاتی لنگھاون دا اوہ ڈھنگ اے جس راہیں وحدہ لا شریک، ذات باری تعالیٰ نال بلا واسطہ سانجھ پیدا ہو جاندی اے۔ ایس سانجھ نوں حاصل کرن واسطے ساک نوں قلبی تے روحانی وارداتاں الاکھنیاں پیندیاں نیں۔ اصطلاح وچ ایس دولت نوں ”کشف“ آکھیا جاؤندا اے۔ تا نگھ سچی ہووے، حُب خالص ہووے تے منزل واسطے چکیا جان والا ہر قدم عشق حقیقی وچ جیہڑا مقام دان کر داتا اے اوس نال حاصل ہون والی لذت اکھراں وچ بیان کرنا ناممکن اے۔ غلام

احمد پرویز نے کتاب ”تصوف کی حقیقت“ وچ لکھیا اے کہ:

”تصوف کیا ہے؟ خدا سے ملنے یا اسے دریافت کرنے یا اسے دیکھنے کی شدید ترین آرزو کا نام ہے۔ تصوف کیا ہے؟ روح انسانی کا اپنی اصل (خدا) سے واصل ہو جانے کا اشتیاق۔ تصوف مذہب کی روح ہے۔ تصوف ہی وہ رہنما اور ناصح ہے جو ہر وقت انسان (سالمک) کو تلقین کرتا رہتا ہے کہ دیکھنا؟ کہیں مقصود نگاہ سے اوجھل نہ ہو جائے“۔ (4)

حضرت داتا گنج بخش ججویری نے اپنی کتاب ”کشف المحجوب“ وچ تصوف نوں تن و نڈاں وچ و نڈیا اے۔

1- صوفی

2- معصوف

3- مستصوف

صوفی توں مراد اوہ بندہ اے جیہڑا اپنے آپ نوں فنا کر کے حق نال مل جائے۔ نفسانی تا نگھاں نوں مکا کے حقیقت تیک اپڑ جائے۔ متصوف اوہ اے جیہڑا ریاضت تے مجاہدے نال خاص مقام دی طلب کردا اے۔ اوس مقام نوں حاصل کرن واسطے سچ تے سدھے راہ دا چننا کردا اے۔ معصوف اوہ اے جیہڑا دنیاوی عزت تے مال حاصل کرن واسطے ایس راہ دا چننا کردا اے۔ اوس نوں صفاتے تصوف دی کجھ خبر نہیں ہوندی۔ اوہ اپنی نفسانی تا نگھ نوں پورا کرن واسطے اپنی راہ تے لگا رہندا اے۔ اچھے لوک مکھی تے بھیڑیے وانگ اپنی طلب دی خاطر حیاتی لنگھاؤندے نیں۔ پروفیسر احسان الحق چیمہ موجب:

”حضرت ابوالحسن نوری فرماتے ہیں کہ تصوف نام ہے نفس اور حرص و ہوا کی

غلامی سے آزاد پانے کا، باطل کے مقابلہ میں جرات و مردانگی دکھانے کا،

دنیوی تکلفات کو ترک کر دینے کا، اپنے مال کو دوسروں پر صرف کر دینے کا

اور دنیا کو دوسروں کے لیے چھوڑ دینے کا۔“ (5)

ہر بندے دا حیاتی لنگھاؤن دا ڈھنگ و کھرا ہوندا اے۔ حیاتی ویکھن والی اکھ دا نظریہ اوس دائرے دی تخلیق

لئی جہناں رنگاں نون ورتدا اے، اوہورنگ آل دوالے کھل دے نیں۔ جس پندھ تے پاندھی ٹردا منزل تیک اپڑدا اے۔ اوس دا خاص مقصد اوس نون ٹردے رہن دا جواز دیندا اے۔ تصوف اصل وچ بندے دارب نال عشق پیدا کرن دا اوہ سوما اے جس نال اوس دی رضا دا یقین اوس نون ٹھاری رکھدا اے۔ اوہ اچھے عمل کردا اے جو اوس محبوب دی رضا دا کارن بنے۔ تصوف بندے اندر اخلاقی قدراں نون پیدا کر کے ترقی دی منزل تے کھلا رکے رب تعالیٰ نال ملاقات کراؤندا اے۔ حافظ ناصر محمد نے کتاب ”رابعہ بصری“ وچ ایس بارے دس پائی اے کہ:

”تصوف کی سادہ سی تعریف یہ ہے کہ انسان کی سوچ اور اس کا عمل اللہ سے

محبت کی بنیاد پر ہو۔ اللہ کی رضا پر راضی رہے۔ صبر سے کام لے اور ہر حال میں

اللہ کا شکر ادا کرے۔“ (6)

ابو ریحان البیرونی اوہ پہلا سوچوان مسلمان سی جس نے ہندوستان دے مسلماناں نون ہندو آں دے تصوف توں جانو کراوایا۔ اوہنے ہندو پنڈتاں کولوں سنسکرت سکھی۔ ہندواں دیاں کتاباں دا ترجمہ عربی تے فارسی زبان وچ کیتا۔ ایہہ غزنوی حکومت دا زمانہ سی جدوں برصغیر دے مسلمان پہلی وار اپنشد تے یوگا دیاں دھرمی تعلیمیاں توں جانو ہوئے۔ مہاتما گاندھی دا عقیدہ سی کہ جے اوہنوں ہندومت دی تعریف کرن نون آکھیا جائے تے اوہ آکھے گا کہ پرامن و طیریاں نال حق دی تلاش دا ناں ہندومت اے۔ ہندوستان دے پرانے لوک دراویدن (Dravidian) اکھوائے۔ 1500 قبل مسیح دا زمانہ سی جدوں آریا قبیلے کوہ ہندوکش راہیں سندھ دی وادی وچ داخل ہوئے۔ ایہناں وچوں کجھ ایران وچ رہ گئے کجھ پنجاب دے مشرقی علاقیاں وچ آسے، اتھے ویداں نون تخلیق کرن وچ رُجھ گئے۔ ہندومت وچ آریاواں نے پنجاب دے علاقیاں توں ہولی ہولی گنگا ول سفر شروع کیتا۔ ہندو دھرم دے وید 4 وڈاں وچ وڈے گئے۔

1- رگ وید۔ (نظمیاں نیں۔ دس ہزار منتر نیں)

2- سام وید۔ (راگ تے گیت نیں۔ ادھا حصہ رگ وید توں لٹا گیا اے)

3- یجر وید۔ (رگ وید توں چنناؤاے۔ قربانی دے ویلے گایا جاندا اے)

4- اتھرو وید۔ (نظم تے نثر اے۔ 6 ہزار منتر نیں۔ اک ہزار رگ وید توں نیں زیادہ حصہ جادوتوں متعلق اے)

عماد الحسن لکھدے نیں:

”وید کے بارے میں خیال کیا جاتا ہے کہ اس میں بیان کردہ سچائیاں ابدی

حقائق ہیں جو اپنا ایک الگ لازوال وجود رکھتی ہیں۔“ (7)

ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں ویداں نے برہمنوں نوں چار ذاتاں وچ وٹھ دتا۔

1- برہمن (Brahman) نوں دھرم دی نمائندگی کرن دا درجہ حاصل ہو یا۔

2- کھشتری (Kshatriya) نوں لڑن واسطے یا طاقت دا مظاہرہ کرن والی وٹھ وچ رکھیا گیا۔

3- ویش (Vasiya) نوں واہی بیجی توں متعلق کماں واسطے چنیا گیا۔

4- شودر (Sudra) نوں سب توں نیویں ذات دا درجہ دتا گیا۔

دھرم یا تصوف دی راہ دے سلسلے وچ برہمن ذات سب توں وڈی تے اگے متھی جاندی اے۔ ایہہ لوک پجاری

دے ناں نال بلائے جاندے نیں۔ ایہناں دی کم علمی تے لوبھ نے ہندو دھرم نوں ظاہری عملاں دا گورکھ دھندا بنا دتا۔

باطنی کیفیتیاں، جذبیاں، عقیدیاں، نیتیاں تے خلوص دا گھانا ہو گیا۔ اوہناں موجب قربانی راہیں خدادے نیڑے ہونا آسان

سی۔ امیر بندے ایس عمل نال اندرونی سکون لھدے غریب اندر دی تلاش تے تصوف دی ریت نوں جنگلاں وچ جا

کے کلیاں حیاتی لنگھا کے، حیاتی دے مسئلایاں تے دھرمی حقیقتاں بارے غور تے فکر کردے نیں۔ سالاں دیاں کوششاں

مگروں جیہڑا اندر دی تلاش نوں ممکن بنا لیندا، اوہ استاد اکھواندا اے۔ دو بے چاہن والیاں نوں اپنے تجریاں نال لابلھ

دین دی کوشش کردا اے۔ محمد اکرم رانا لکھدے نیں:

“A teacher would gather pupils around him in

a private place often in the forest and mysteries

would be revealed to the chosen few and not

written down, but p[reserved by memories”.(8)

ہندو تصوف دا سب توں وڈا پرچارک شنکر اچاریہ سی جس نے کئی یعنی نجات حاصل کرن لئی بھگتی یا عشق نوں سوما

قرار دتا۔ شنکر اچاریہ دے فلسفے توں پہلاں ہندوواں دے عقیدے موجب برہمایاں خدادے دور وچ سن شیو تے

وشنو۔ ایہناں راہیں عبادت یا بھگتی خاص سی۔ ہولی ہولی پجاریاں کچھے لگ کے اوہناں شیو توں ودھ وشنو نوں اہمیت

دینی شروع کردتی۔ نال ای رام تے اوتار دے کردارنوں سامنے لیا کھلاریا۔ اوہدوں رام بھگتی تے کرشن بھگتی دا سلسلہ عام ہو گیا۔ ہندو فلسفہ خاص طور تے شنکر اچاریہ دیاں تعلیماں تے رامائن دی دوہری صورت بدل گئی۔ Geoffrey Parrinder اپنی کتاب Mysticism وچ لکھدا اے کہ :

“Hindi philosophy was deeply divided between the monism of Samkara and teh notified non-dualism of Ramanja and even more by teh personal theism of the Bhhakta devotees”.(9)

شنکر اچاریہ نے برصغیر دے لوکاں نوں توحید پرستی دا حکم دتا۔ اوہ لوک اک توں ودھ خداواں دے قائل سن۔ تصوف دے رازنوں شنکر اچاریہ نے اک خدا دی پوجا تے اوس نوں راضی کرن واسطے کیجے جان والے کماں نوں حیاتی وچ شامل کرن نال لہیا۔ راجا موہن رائے (1772ء) رادھا نگر جمیا۔ ایہہ زمانہ مغلیہ سلطنت دے زوال داسی۔ ہر پاسے افراتفری سی۔ اعلیٰ درجے دی ذہانت تے غیر معمولی حافظے کارن بارہ درھے دی عمر وچ عربی تے فارسی زبان سکھ گیا۔ اوس ارسطو دیاں لکھتاں نوں پڑھن نال مولانا رومی دیاں کتاباں وی پڑھیاں۔ سولہ سال دی عمر وچ سنسکرت لکھ کے فلاسفی تے دو جیاں کتاباں بارے جا نکاری حاصل کیتی۔ بت پرستی دے خلاف کتاب لکھی لوک اوہدے خلاف ہو گئے۔ پیو دے غصہ کرن پاروں گھروں نکل گئے۔ تبت اڑے تے بدھ مت دا مطالعہ کیتا۔ توہم پرستی دے خلاف ”تحفۃ الموحدین“ لکھی۔ ”مناظرۃ الادیان“ لکھ کے دکھو دکھ دھرماں بارے بحث کیتی اپنشاں دے ترجمے کیجے۔ عیسائیت دا مطالعہ کیتا۔ حضرت مسیح دے کلمات دے ناں نال کتاب لکھی۔ ”توحید پرست“ دا خطاب حاصل کیتا۔

چودھویں صدی توں لے کے سولہویں صدی تے فیروہیوں صدی تک چلدی آن والی ہندو صوفی ریت نوں ہندو صوفیاں نے ویداں، بھگوت گیتا، مہا بھارت، اپنشاں دیاں تعلیماں دے پرچار نال جاری رکھیا اے۔ شنکر اچاریہ توں اڈا رامانند، رومی داس، کبیر، سادھنا، سپنا، پیپا، بھاوانندا، دھرم داس، ملوک داس، نام دیو، ایکاناتھ، نکارام، میرا بھائی، تلسی داس، امرتا پوری، آندا مائی، منت دریا صاحب، سری رومی سکر تے سنت رامانند خاص کردار ادا کردے دسدے نیں۔ چھویں صدی قبل مسیح دا زمانہ تصوف وچ خاص مقام رکھدا اے۔ ایہہ ادہ زمانہ اے جدوں ایران وچ زرتشت دھرم

نے اپنا دکھرا ناں بنایا۔ چین وچ لاؤتزو تے کنفیوشس نے اپنے وچاراں دا کھلار شروع کیتا۔ ہندوستان وچ ایسے صدی وچ بدھ مت نے موڈھی سدھارتھ راہیں ساہ لینے شروع کیتے۔ ”مہامایا“ تے ”راجہ سدو دھن“ دے گھر 563 قبل مسیح جمیا۔ نجومی نے دسیا کہ ایہہ وڈا ہو کے مشہور سنیا سی تے بادشاہ بنے گا۔ ایس دی محل وچ خاص ڈھنگ نال پالنا ہوئی۔ ایہہ تہا پسندی تے ہر ویلے کھوج وچ رہندا۔ ویاہ مگروں وی حال نہ بدلایا۔ پتر راہول دے جن مگروں اپنے اندر دی کھوج واسطے محل نوں چھڈ جنگل ٹر گیا۔ Harry Mathews نے کتاب What is Religion وچ ایس بارے لکھیا اے کہ:

“He left his family and his religion (Hinduism) to look for the meaning of life. He became known as the Budha which means unlighted one”. (10)

حیاتی دے مطلب نال اپنے اندر جانن تے پچھانن واسطے صوفیاں دا دھرم نوں خیر آباد آکھتا کوئی نویں گل نہیں۔ صوفیاں دیاں حیاتیاں دا ویروا دس پاؤندا اے کہ ایہناں اپنے اندر وسے سکون نوں لبھن واسطے اپنے جنمی دھرم نوں وسار کے نویاں لئیاں اُساریاں۔ بڈھے بیمار نال جنازے رتے بدھا دے ذہن تے بے ثباتی تے بے چینی دا وچار اُساریا۔ سنیا سی دی زیارت اوس دے پرسکون چہرے تے اوس دے اندر وسدے اطمینان نے بدھانوں راہ دکھا دتی۔ بدھانے عالماں کولوں علم سکھیا پر اندر نہ بچھی۔ جنگلاں وچ فاتے کٹے، سُنک کے تیللا ہو گیا اخیر اک دیہاڑے مراتبے وچ روحانی دولت حاصل کر گیا۔ گوتم بدھ نے نروان حاصل کیتا تے ایس نروان نوں لوکاں تیک اپڑایا۔ کشمیر، قندھار، لکا، چین، ملائیشیا، انڈونیشیا، یونان، مصر، شام، شمالی افریقہ ایس دے خاص مرکز بن گئے۔ بدھانے نواں دھرم ”بدھ مت“ تخلیق کیتا۔ بدھ مت دے صوفیاں دا اپنے اندر دی کھوج تے رب تیک اپڑن دا اوہو ڈھنگ اے جیہڑا بدھا نے اپنایا۔

پہلی صدی ہجری وچ براعظم ایشیا دے علاقیاں ایران تے ہندوستان وچ عیسائی دھرم دے پرچار دا سہرا تھامس دے سرا اے۔ ایس نے اپنے دھرم تے ٹر کے معرفت حاصل کیتی تے لوکاں نوں وی پریریا۔ عیسائی صوفی

ارمینیا (Armenia-301) تے جورجیا (Sgorgia-327) نے منگولاں دے ویلے عیسائی صوفی ریت نوں عام کرن دی کوشش کیتی۔ ستویں صدی عیسوی وچ Tang Dynasty (618-907) نے عیسائیت نوں چین وچ عام کیتا۔ father Jordan Catalani (1321-1322) نے ہندوستان وچ ایس دھرم نوں سوہنے ڈھنگ نال بنا سجا کے پیش کیتا۔ سینٹ پال (Saint Paul) نوں سب توں پہلا عیسائی صوفی خیال کیتا جاؤندا اے۔ جیہڑا عہد نامیاں دیاں لکھتاں نوں باطنیت پسند ڈھنگ وچ لکھن پاروں مشہور اے۔ فلاطینوس، ہرمیس، آگسٹائن مشہور صوفی بزرگ نیں۔ عیسائی دھرم وچ تصوف درایت دا مڈھ حضرت عیسیٰ علیہ السلام توں لہدا اے۔ توحید پرستی دے نال اخلاقیات تے اندر دی کھوج نوں لازمی قرار دین واسطے حق تے سچ دے فلسفے نوں عام کیتا گیا۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مگروں پولوس نے ایس ریت نوں اگانہہ ٹوریا۔ آکھیا جاؤندا اے کہ اوہ اجیہا صوفی سی جیہڑا حضرت عیسیٰ علیہ السلام دیاں تعلیماں دی مخالفت کرداسی۔ اک وارد مشق دے سفر دوران ڈگ کے بے ہوش ہو گیا۔ اوہنے آواز سی کہ ”اے ساؤل تو مینوں کیوں تنگ کرنا ایس؟“ اوہدے موجب ایہہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دی آوازی۔ اوہنے حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں خدا دا پترنیا تے عیسائیت دے کھلا روچ جھٹ گیا۔ اوس اپنی عملی تے فکری کوشش نال عیسائیت دی نیہہ اُساری۔ فرانس دا بادشاہ پڑولا، مارٹن لوتھر، سینٹ بینڈکٹ (St. Benedict) عیسائی صوفی ریت نوں عام کردے رہے۔

اسلام دے وجود توں پہلاں ای تصوف جم چکا سی سگوں اسلام موجب تصوف دا مڈھ تے حضرت بابا آدم علیہ السلام توں ہویا۔ حضرت آدم علیہ السلام نوں پہلا صوفی خیال کیتا جاؤندا اے۔ حضرت آدم علیہ السلام دنیا دے پہلے انسان سن ایس وچ شک نہیں کہ اوہناں دی حیاتی دا مقصد رب تعالیٰ دی قربت تے رضاسی۔ پارکھاں تے کھوج کاراں نے اپنے تجربے نال دکھو دکھ صوفیاں نوں اچ مقام دا آہر کیتا۔ کشف الظنون موجب صوفی ابو ہاشم پہلا مسلمان صوفی اے۔ مولانا جامی نے ذوالنون مصری نوں پہلا صوفی آکھیا اے۔ ”امام غزالی“ نوں وی پہلا صوفی نیا جاندا اے۔ تصوف دے دو بے دور وچ تصوف نے فلسفیانہ نظام دی شکل اختیار کرنی شروع کردتی۔ تہجی صدی ہجری وچ تصوف باضابطہ علم دے روپ وچ سامنے آ گیا۔ دکھو دکھ صوفیاں نے اپنے طور تے ایہدی تعریف تے مفہوم بیان کیتے۔ تصوف دے تیجے دور وچ صفی ابن العربی داناں ذکر جوگ اے۔ چہناں لوکاں دا اخلاقی شعور بیدا کیتا۔ ایہہ عرب دے سردار حاتم طائی دی اولاد سن۔ ایہناں دا پورا ناں الشیخ الاکبر شیخ محی الدین ابو بکر محمد علی الطائی لاحتی الاندلسی اے۔ اندلس وچ

جسے تے اندلس توں باہر تیونس، مصر، شام تے حجاز دے دو بے مکاں دا سفر کیتا۔ تصوف وچ ایہناں نے خاص طور تے ’نظریہ وحدت الوجود‘ سامنے لیاؤندا۔ ایس کارن ابن عربی دا خطاب پاتے نال آج تیک ایسے پاروں مشہور نہیں۔ ایس نظریے موجب خدا ای سب کجھ اے۔ کائنات اوہدیاں صفتاں دی ظاہری تے ٹھوس شکل نہیں۔ نظریہ وحدت الوجود دا اقرار صرف اسلام وچ نہیں۔ ایہہ ہندومت، عیسائیت، بدھ مت تے سکھ دھرم دا وی حصہ اے۔ ابن عربی نے 300 توں 500 تیک کتاباں لکھیاں۔ کتاباں عربی وچ نہیں جہناں دا دو جیاں زباناں وچ ترجمہ وی ہو چکیا اے۔

برصغیر پاک و ہند وچ شیخ علی ہجویری نے شریعت تے طریقت دیاں کڑیاں نوں جوڑیا۔ خواجہ معین الدین چشتی نے لوکاں دی روحانی تربیت کیتی۔ اپنیاں تعلیمات راہیں تذکیہ نفس تے زور دتا۔ حضرت ابراہیم ادھم نوں اپنے زمانے دا سب توں ودھ متقی تے پرہیزگار صوفی خیال کیتا جاندا اے۔ حضرت جنید بغدادی نے اوہناں بارے آکھیا کہ فخر دے سارے علماں دی چابی حضرت ابراہیم ادھم کول اے۔ اسلامی تصوف وچ حضرت ذوالنون مصری روشن خیال صوفی خیال کیتے جاندا اے۔ ایہہ نظریہ ’’وحدت الوجود‘‘ نوں مندا اے۔ ایس گل تے یقین رکھدے سن کہ سچی محبت رب نال ملاپ دا کارن اے۔ جہدے بعد ذات بندے دی اپنی ذات نہیں رہندی اوہ ذات خداوندی دا حصہ بن جاندی اے اوہدا سارا عمل اٹھنا بیٹھنا جاگنا سونا صرف رب دی رضا نال ہوندا اے۔ اوہناں دا صوفی بارے نظریہ سی جس نے ساری کائنات وچوں صرف اللہ تعالیٰ نوں پسند کیتا ہووے اوہ صوفی اے۔ حضرت بایزید بسطامی نال وی بہت ساریاں کرامتاں جڑیاں نہیں۔ اوہناں تصوف بارے آکھیا آرام دا بوہا اپنے تے بند کر لینا تصوف اے۔ حضرت جنید بغدادی شریعت، طریقت تے حقیقت دی انتہا تے اڑے صوفی بزرگ سن۔ جہاں عشق تے زہد دے زور تے تصوف دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ روایت اے کہ اوہناں موجب اوہناں دس سال دل دی نگرانی کیتی فیر دس سال تیک دل نے اوہناں دی نگرانی کیتی۔ ویہہ سالوں توں دل نوں میری تے مینوں دل دی خبر نہیں۔ حضرت حسین منصور حلاج پاکباز عاشق الہی سن۔ ایہناں نے ’’انا الحق‘‘ دا نعرہ لایا لوکاں نے کفر دا فتویٰ لایا تے اوہناں نوں شہید کر دتا۔

’’جدول محبوب روح وچ رچ جاوے تے فیر نہ حقیقی، حقیقی رہندا اے تے

نہ مجازی، بس روح ہوندی۔ اپنی روح جیہدا رچاؤ ای اوہدی منزل

اے۔‘‘ (11)

اسلامی فتوحات دے نال ای بدعتاں جم پیاں۔ بہت سارے اجے مسئلے اٹھ کھلوتے جہناں داخل قرآن تے حدیث رسول ﷺ توں نہیں ملد اسی۔ ایس لئی فقہ نے جنم لیا۔ حضرت امام ابوحنیفہ (1304ء)، حضرت امام مالک (350ء)، حضرت امام شافعی (1352ء)، تے حضرت امام بن حنبل (1385ء) نے اسلام نوں اڈواڈ وٹڈاں دتیاں۔ ایس دور نوں متاثرین دادور آکھیا جاؤندا اے۔ تصوف دی تحریک حیاتی دا مقصد بن گئی۔ اسلام دے ٹھکویں کھلار تے روح دی تسکین تے روحانی ترقی دے نال نال عام معاشرے وچ ایس دولت نوں عام کرن دا پر بندھ کیتا۔ ایہناں وچ حضرت ابو قاسم قشیری، حضرت شیخ علی بجزیری داتا گنج بخش، حضرت عبدالقادر جیلانی، عبدالکریم جیلی توں اڈبے شمار صوفیاں اپنی حیاتی دا مقصد تصوف نوں بنایا۔ رب دے نال رب دے بندیاں دے سدھار لئی کوششاں کیتیاں۔ ایہہ بارھویں صدی دے اخیر دا زمانہ سی۔ معاشرتی رنگ ڈھنگ تے سوچ دے انداز بدل گئے۔ تصوف نوں نظریے توں ودھ عمل دی لوڑ سی۔ ایس واسطے ہندوستان وچ سلسلیاں نے رواج پایا تے چار سلسلے قائم ہوئے۔

1-	سلسلہ چشتیہ	2-	سلسلہ سہروردیہ
3-	سلسلہ قادریہ	4-	سلسلہ نقشبندیہ

ہندو پاک وچ صوفیاں دی زیادہ تر توجہ اسلام دے ودھاتے صحیح معنیاں وچ کھلار تے رہی۔ ایس سلسلے نوں مریداں دی خاص صوفیانہ تربیت نال پورا کیتا گیا۔ ایہہ اپنے اپنے حساب نال اللہ رب العزت دی توحید تے محبت نوں لوکاں اندر وساں لئی کوشش کردے دے۔

تیرا نور بصیرت حکمت

میرے فہم ادراکوں اُچا (12)

ربی نور بصیرت تے حکمت عام بندے دے وس دی گل نہیں۔ حق دی نگاہ نال تصوف نوں دیکھن مگروں دس پیندی اے کہ اصل تصوف اوہ اے جس دی تعلیم حضرت محمد ﷺ نے دتی۔ جیہڑا تصوف حضرت ابو بکر صدیق، حضرت علی، حضرت سلمان فارسی تے حضرت ابوذر داسی۔ جس دی تعلیم حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی، حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی، خواجہ معین الدین اجیری، حضرت محبوب دہلوی تے حضرت خواجہ نقشبندی مجدد سہروردی کردے رہے۔ جہدی دعوت حضرت شاہ ولی اللہ دے قلم راہیں دتی گئی۔ یوسف سلیم وکھو دکھ دھرماں وچ تصوف دی ریت بارے گل کردیاں آکھدے نیں کہ:

”ہر مذہب، ہر قوم، ہر ملک اور ہر دور کے تصوف کا طریقہ کار ایک ہی رہیا ہے یعنی عشق۔ اگر خدا محبوب ہے اور انسان محبت ہے تو لامحالہ محبوب کے حصول کا طریقہ محبت سے عشق ہی قرار پاسکتا ہے۔“ (13)

جے بندے دی حیاتی دا اصل مقصد عشق بن جائے تے عاشق نوں ایس پنہ وچ ملن والیاں اوکڑاں توں ڈر نہیں لگدا، اوہ کنڈیاں تے دی قرار پالیندا اے۔ عشق مجازی ہووے یا حقیقی بندے دی سوچ تے ڈھنگ نال عمل وی بدل کے رکھ دیندا اے۔ ہر ویلے محبوب نوں راضی کرن دی تاگھ اوس نوں بے قرار رکھدی اے۔ عشق دا جذبہ حقیقت دیاں اوہ تفصیلاں اُلکیدا اے جس نال بندہ رب دے متھے راہ تے شدائیاں وانگ ٹردا اے۔ فنا فی اللہ دی منزل ول دھیان لاؤن والا عاشق فنا فی الذات توں پینٹا شروع کردا اے۔ الف اللہ دے راز نوں حاصل کرن واسطے عشق دی جاپ چدا اے۔ دنیاوی فائدیاں تے نقصاناں توں بے پرواہ ہو کے صرف حق دی تلاش وچ جُت جاؤندا اے۔ سچ نوں ساہواں اندروسا کے فنا فی الحق حاصل کر کے رہندا اے۔ لوہے توں سونا بن جاؤندا اے۔ شکیل احمد ظاہری موجب:

اڈ و اڈ اسمان قلندر نوبت مارے نچ
ونگ ملنگ دی چھنکاں مارے رتا ہووے کچ (14)

حوالے

- 1- عبدالماجد دریابادی، تاریخ تصوف، جہلم: بک کارز، 2016ء، ص 57
- 2- James H. Leuba, The Psychology of Religious Mysticism, 1925, Pg.1
- 3- قاسم محمود، سید، اسلامی انسائیکلو پیڈیا، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 1993ء، ص 549
- 4- غلام احمد پرویز، تصوف کی حقیقت، لاہور: ادارہ طلوع اسلام، 1981ء، ص 35
- 5- احسان الحق چیمہ، پروفیسر، تصوف فلسفہ اور تاریخ، لاہور: تفہیم دین پبلشرز، 2001ء، ص 22
- 6- ناصر محمد، (حافظ)، رابعہ مصری، لاہور: بک کارز شوروم، 2012ء، ص 60
- 7- عماد الحسن ازاد فاروقی، دنیا کے بڑے مذاہب، جہلم: بک کارز، 2013ء، ص 44

- 8 پروفیسر محمد اکرم رانا، بین الاقوامی مذاہب، اسلام آباد: پورب اکیڈمی، 2009ء، ص 32
- 9- Geoffrey Parrinder, *Mysticism*, New York: Oxford University Press, 1976, Pg.184
- 10- Harry Mathews, *What is religion*, London: Basil Black Well Publishers, 1987, Pg. 7
- 11 عمیزاب، روح رچیے، 2017 ص 16
- 12 انوار احمد اعجاز، درداں بھری چنھاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2005ء، ص 9
- 13 یوسف سلیم چشتی، پروفیسر، تاریخ تصوف، لاہور: علماء اکیڈمی محکمہ اوقاف، 1976ء، ص 9
- 14 شکیل احمد طاہری، وچھوڑیاں دے سنگن، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2015ء، ص 35

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 101 - 114

☆ مس آمنہ اللہ دتہ

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

پنجابی زبان دے مڈھ وچ آؤن والے تبدل

Abstract

Language is an absolutely human property and its changes has varied in kind from one period to the next. The Punjabi Language has had a prominent history. When we first catch sight of Punjabi Language in historical records, it was the speech of some non-Indo Aryan tribes. A huge number of Greek, Arabic, Persian and English languages' words had entered in Punjabi in different time periods. Long before that to origins we can only speculate about Punjabi Language. From those murky and unexceptional beginnings, Punjabi has now become the most widespread language in the world, used by many people for many purposes. The article therefore considers that change is natural, normal and continuous in every language while the concept itself shows that Punjabi Language system

is culturally transmitted that evolves slow process. So, the Punjabi Language is constantly turning into something different Powerful Language. This article deals with the Origins and all the Stages of a Change in Punjabi Language.

پنجاب دی سرزمین ہمیش توں ای زرخیز اے۔ ایہدی زرخیزی دا کارن اتھے وگن والے دریا نہیں۔ اجہی خوبی مشرق وچ کسے ہورتھاں کول نہیں۔ ایس دھرتی دے آ لے دو لے رہن والے لوکاں دی نظر ایس سرزمین تے ہمیشہ رہی۔ دکھو دکھ قبیلے اتھے حملہ آور رہے تے حکومت وی کردے رہے۔ ہر آون والے حملہ آور نے ایس دھرتی نوں نواں ناں دتا۔ پندرہویں صدی عیسوی وچ باقاعدہ طور تے ایہداناں پنجاب رکھیا گیا۔ جس نسبت نال پنجابی ایس صوبے دی زبان متھی گئی۔ زبان یاں لسان دا مطلب زبان یا چھید دے نیں۔ ایس بارے وارث سرہندی ہوریں لکھدے نیں:

”(i) خوش گفتار، شیریں زبان، (ii) چکنی چڑی باتیں بنانے والا۔“ (1)

اصطلاحی معنیاں وچ لسانیات دا مطلب زبان یاں زباناں دا علم ہوندا اے۔ ایس علم نوں انگریزی وچ Linguistics، ہندی وچ بھاشا ستر، پنجابی (گورکھی) وچ بھاشا وگیان، اردو تے پنجابی وچ لسانیات داناں دتا جاندا اے۔ لوکاں دا آپس وچ گل بات کرنا معاشرتی عمل اے۔ انسان اپنے خیالاں، جذبیاں، سوچاں تے احساساں نوں ظاہر کرن لئی بولدے نیں۔ ایس لئی بولن تے سنن دے عمل نوں زبان آکھیا جاندا اے۔ ایس بارے Loreto Todd ہوریں لکھدے نیں:

“A language is a set of signals by which we communicate”. (2)

اہل زبان دے ذہن وچ زبان دا پورا نظام ہوندا اے۔ ایہدے بغیر نہ آوازاں نکلدیاں نیں تے نہ ای معنی سمجھائے جاسکدے نیں۔ ایہہ ساخت مکمل طور تے ذہناں وچ ہوندی اے تے مڑ ایہہ سوچ آوازاں دی شکل وچ ظاہر ہوندی اے۔ ایہوں زبان آکھیا جاندا اے۔ زبان پوری دنیا وچ بولی جاندی اے۔ ہر ملک تے علاقے دی زبان

دکھو دکھ ہوندى اے۔ پنڈاں وچ جیہڑی زبان بولی جاندی اے، اوہنوں بولی آکھیا جاندا اے۔ سب توں پہلے ایہہ سوال ذہن وچ آؤندا اے کہ پنجابی زبان کتھوں تے کس طرح وجود وچ آئی۔ عام طور تے خیال کیتا جاندا اے کہ ویدی بولی نے سنسکرت داروپ وٹایا، لکھتی سنسکرت تے اوہوای رہی پر بول چال وچ ردوبدل ہوندا رہیا فیہر اپنے پراکرت داروپ دھار لیا۔ ایہدے توں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ ایہہ اوہ بولیاں سن جیہڑیاں ہندوستان دے خطے وچ بولیاں جاندیاں سن۔ جیویں سندھ وچ سندھی تے پنجاب وچ پنجابی وغیرہ۔ پنجابی کیہڑے کنبے دی زبان اے۔ ایس بارے دو نظریے نیں۔ شہباز ملک ہوراں دے آکھن موجب:

”(i) پنجابی زبان آریائی کنبے دی اے۔

(ii) پنجابی زبان غیر آریائی کنبے دی اے۔“ (3)

آکھیا جاندا اے کہ انسان سب توں پہلاں افریقہ وچ جمیا۔ جیویں جیویں کھوج و دھدی گئی باندرورگے انسان، انساناں دے ڈھانچے تے کھوپڑیاں لہیاں۔ ایس توں دکھ پنجاب وچ وی انسانی ڈھانچے لہھے نیں۔ تحقیق مگروں متر کے سامنے آیا کہ اتھے سب توں پہلاں نیگریٹو، آسٹریک، مڈ دراوڑ تے اخیر وچ آریہ آئے۔ نیگریٹو حبشی قوم نال تعلق رکھدے سن۔ ایہہ لوک عرب توں لے کے چین تک پھیلے ہوئے سن۔ ننگ کچن لئی گھاہ، پتے ورتدے سن۔ اوہناں نوں بھانڈے تے بناؤنے آؤندے نہیں سن پر اوہی نیجی توں وی کورے سن۔ حمید اللہ ہاشمی ایس بارے لکھدے نیں کہ:

”نگرٹو یا نگر ایڈ قوم آبادی جیہڑی حبشی قوم نال تعلق رکھدی سی۔ دور حاضر وچ

اودھی نسل جزیرہ انڈیمان وچ پائی جاندی اے۔“ (4)

آسٹریک لوکاں نے آ کے ایہناں نوں کڈھن دی کوشش کیتی کجھ مارے گئے تے کجھ نس گئے۔ آسٹریک قبیلے دے لوک نیگریٹو قبیلے نالوں زیادہ ترقی یافتہ سن۔ ایہہ لوک بھانڈے وی ورتدے سن تے پتھر دے ہتھیار وی استعمال کردے سن۔ اک ہور نسلی گروہ جیہڑا بحیرہ روم توں اتھے آیا اوہ دراوڑ اکھوانداسی۔ دراوڑ قبیلے دے لوکاں نے اتھے دے لوکاں نال آ کے مٹھالایا۔ کجھ نوں ایہناں نے ماریاتے کجھ نسن اُتے مجبور ہو گئے۔ دراوڑاں نے ایس دھرتی اُتے ہڑپا وسیب دی بنیاد رکھی۔ عین الحق فرید کوٹی ہوریں لکھدے نیں:

”یہ امر پایہ ثبوت تک پہنچ چکا ہے کہ آریاؤں کی آمد کے وقت وادی سندھ میں

دراوڑی قبائل کو بالادستی حاصل تھی۔“ (5)

ایہناں قبیلیاں توں مگروں آریا قوم 1500 ق م وچ برصغیر آنا شروع ہوئی۔ ہر قوم وانگ اوہناں نے وی اتھے آکے مار دھاڑ شروع کردتی۔ کوئی وی حملہ آور پوری دی پوری قوم نوں ملیا میٹ نہیں کرسکدا۔ ایہناں وچوں کجھ نوں جانوں مار دتا، کجھ نس گئے تے کجھ نوں غلام بنا لتا گیا۔ انج دوزباناں دا ملاپ ہويا جس نوں پراکرت داناں دتا گیا۔ ایس بارے شہباز ملک ہوریں لکھدے نیں:

”آریاں دی زبان نے مقامی زباناں اُتے ودھیر اثر کر کے لفظی اثر پایا،

اگرچہ گرامریاں صرف ونحو دے ڈھانچے نے کوئی خاص اثر نہ قبولیا۔ اوس

ویلے دیاں ایہناں مقامی زباناں نوں پرانی پراکرت آکھیا جاندا اے۔“ (6)

آریا لوک کتھوں آئے تے کتھے چلے گئے، ایس بارے کوئی پکا ثبوت نہیں لھدا پر آریا لوکاں دی کتاب رگ وید موجود اے۔ ایس کتاب نوں مذہبی درجہ وی ملیا کیوں جے ایہدے وچ اوس دور دی سیاسی، سماجی تے معاشرتی تاریخ لکھی گئی۔ محمد آصف خاں ”پنجابی بولی دا پچھو کڑ“ وچ لکھدے نیں:

”میں سچ آکھدا ہاں کہ قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ

لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دنیا وچ ہو کوئی وی نہیں ہے کیوں جے

ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔“ (7)

محققاں دا خیال اے کہ سپت سندھو پنجاب دا پرانا ناں اے۔ ایہدا مطلب اے ست دریاواں دی سرزمین۔

ایہناں قبیلیاں دے ناں ”رگ وید“ وچ موجود نیں۔ حتیٰ گل ایہہ وے کہ اوہ جیہڑی بولی بولدے سن، اوس بولی نے ویدی تے سنسکرت نوں متاثر کیتا۔ ویدی اوہ بولی اے جیہدے وچ رگ وید لکھیا گیا۔ ایس بارے محمد آصف خاں ہوریں انج لکھدے نیں:

”ویدی اوہ بولی ہے، جس وچ رگ وید، سام وید، یجر وید دا منترال والا حصہ

تے اتھر وید دا پہلا حصہ گنیا جاسکدا اے۔“ (8)

ویدی توں بعد دی زبان سنسکرت اے۔ ایہدے دور وچ نیں اک عام بول چال دا جیہڑی زبان ویلے نال

بدل دی رہندی اے، دو جا ادبی زبان اے جیہڑی بار بار لکھن نال معیاری بن گئی۔ عائشہ محمود ہوراں موجب:

”سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن جو عام طور تے سمجھے جان دے ہن۔

عالماں نے ”کرت“ نوں اگیتراں مکھیڑ کے جو معنی کیتے ہن، اوہ اکے ای

ڈھکویں نہیں ہن حتیٰ گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو

لفظ (سنسکرت) ہے۔“ (9)

سنسکرت مگروں پراکرت سامنے آئی۔ پراکرت بارے کوئی پکی پیڈی گل نہیں۔ محققاں نے ایہدے وی دو

نظریے دتے نیں۔ پہلا ایہہ کہ پراکرت مقامی علاقے دی بولی نوں آکھیا جاندا اے تے دو جا ایہہ کہ ایہہ سنسکرت وچوں

نکلی اے۔ محمد آصف خاں موجب:

”جس نے وی بولی لئی پہلی وار ”پراکرت“ دا لفظ گھڑیا سی۔ اوس نے ”سنسکرت“

دے لفظ دی ترکیب نوں سامنے رکھ کے گھڑیا سی۔“ (10)

پراکرتاں دے مگروں اپ بھرنش سامنے آئی۔ اپ بھرنش اوہ مقامی زبان اے جیہڑی ویلے دے نال ودھدی

گئی۔ سنسکرت توں پراکرت، پراکرت توں اپ بھرنش وجود وچ آئی۔ اپ بھرنش اوہناں بولیاں نوں آکھدے نیں جیہڑیاں

گنتی وچ ڈھیر ساریاں ہوں۔ اپ بھرنش نوں دو قسم دیاں بولیاں وچ وٹڈیا جاسکدا اے۔

1- علاقائی روپ دیاں بولیاں۔

2- ”غیر آریائی بولیاں“ ماہر لسانیات آکھدے نیں۔

ایہناں نوں بدھ مت تے جین مت والیاں نے اپنی مذہبی کتاب وچ اپنالیا۔ سب توں چھیکو وچ اچ دیاں بولیاں

دی واری اے۔ ایہناں بولیاں وچ پنجابی، ہندی، مرہٹی، بنگالی وغیرہ نیں۔ پنجابی مشہور اکھان اے کہ ”باراں کوہ تے بولی

بدل جاندی اے“ ہر زبان وچ اوہدے علاقائی انگ ہوندے نیں جہناں نوں ”Dialect“ آکھدے نیں۔ بقول محمد

آصف خاں:

”گریمرسن ولوں اپنائی گئی“ اندرلی تے باہرلی شاخاں“ والی تھیوری دسدی ہے

کہ اندرلی شاخ وچ (1) مغربی ہندی (2) پنجابی (3) گجراتی (4) راجستھانی

اتے باہری شاخ وچ (1) لہندا (2) سندھی (3) مرہٹی (4) اڑیا (5) بہاری

(6) بنگالی وغیرہ آوندیاں ہن۔“ (11)

گریسن دے خیال موجب ہندوستان وکھو وکھ سمیاں وچ وکھو وکھ قبیلیاں تے قوماں دا گھر رہیا اے۔ ایہہ لوک وکھو وکھ ویلیاں وچ اتھے آکے آباد ہوندے رہے تے ایہناں دیاں بولیاں وچ ردوبدل ہوندا رہیا۔ انج پنجابی زبان وودھی پھلدی گئی۔ پنجاب دیاں جغرافیائی حدوں وانگ پنجابی زبان وچ وی وڈیاں وڈیاں تبدیلیاں آوندیاں رہیاں۔ پنجابی وچ وچ ہندی، سندھی، سرائیکی تے ہندکو زبانوں دے نشان ملدے نیں۔ پنجابی زبان دا اپنا کنبہ وی بہت وڈا اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی ایہنے دو جیاں زبانوں دے لفظ ادھار لئی یاں قبول کیتے۔

پنجابی توں مراد پنجاب دی بولی تے پنجاب دا وسنیک اے۔ ایہہ برصغیر پاک و ہندی قدیم زبانوں وچوں اے۔ پنجابی دا جشہ سنسکرت اے۔ سنسکرت وگڑی تے پراکرت بنی فیر پراکرت توں اُپ بھرنش تے مڑ ایہدے توں پنجابی۔ ایہہ وسیع خطے دی زبان اے جیہڑی زبان جنی وسیع ہووے، اوہدے لب و لہجے تے محاورے وچ اونانای فرق ہوندا اے۔ انج پنجابی زبان وچ ردوبدل ہوندا رہیا تے ایہدے لب و لہجے وچ وی فرق ہوندا گیا۔ ”اُردو انسائیکلو پیڈیا“ وچ پنجابی زبان دے حوالے نال انج جانکاری دتی گئی اے:

”ویدوں کے زمانے میں سنسکرت، راجا اشوک کے عہد میں پالی، پراکرت اور اُپ بھرنش کہلاتی تھی۔ ہندوستان پر مسلمانوں کے حملے کے وقت اسے ہندوی، ملتانی اور لاہوری کہا جاتا تھا۔ پنجاب پر مسلمانوں کے قبضے کے بعد پنجابی میں بے شمار عربی اور فارسی الفاظ شامل ہو گئے لیکن اس کی بنیاد سنسکرت ہی رہی۔ پاکستانی پنجاب میں فارسی رسم الخط اور بھارتی پنجاب میں دیوناگری لپی میں لکھی جاتی ہے۔ مغربی پنجاب میں بولی جانے والی پنجابی پر عربی اور فارسی کا غلبہ ہے جبکہ مشرقی پنجاب کی زبان پر سنسکرت کی چھاپ بہت نمایاں ہے۔“ (12)

زبان دی اہمیت توں کسے صورت وی انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ زبان نہ صرف کسے وی نسل، قوم یاں علاقے دی رہتل، ثقافت تے تہذیب و تمدن دی ترجمان ہوندی اے سگوں ایہہ لوکاں دے وچکار تعلق تے رابطہ قائم کرن وچ وی اہم

کردار ادا کر دی اے۔ پنجابی کئی ہزار ورہے پرانی ایس خطے دی زبان اے۔ ایہدے اُتے کئی قوماں تے زباناں دے اثرات دے باوجود ایہدی وکھری پچھان اے۔ ایہہ زبان اپنی ترقی کر گئی اے کہ ایہدے وچ شامل دو جیاں زباناں دے لفظ وی اپنے امی لگدے نیں۔ تاریخ ول جھات مارے تاں پتہ لگدا اے کہ پنجاب دیاں جڑھاں بہت پرانیاں نیں۔ ایسھوں دی زرخیزی پاروں اتھے اڈواڈ قوماں، نسلاں تے تہذیبیاں آؤندیاں رہیاں۔ ہر کوئی زبان اُتے اپنی چھاپ چھڈا گیا۔ زباناں وچ تبدیلی دا عمل ہر ویلے ہوندا رہندا اے۔ اک زبان دوجی زبان توں متاثر ہو کے لفظ ادھار وی دیندی اے تے ادھار لیندی وی اے۔ ایس طرحاں ابلاغ دا سلسلہ شروع ہوندا اے جیویں جیویں بندیاں وچ ابلاغ ودھدا اے، او سے طرح زبان وی امیر ہوندی جاندی اے۔ انج زبان وچ تبدیلیاں ہوندیاں رہندیاں نیں۔ محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نوں پاننی تے ”اشٹادھیائی“
 راہیں گرائمر دے اصولاں وچ جکڑ دتا۔ لکھتی سنسکرت وچ اکسار تارہی، پر پول
 چال دی سنسکرت وندی وندی پراکرت بن گئی۔ ایہہ پراکرت اگا نہہ جا کے اپ
 بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔
 پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔“ (13)

پنجابی ڈھیر پرانی زبان اے۔ ہندو آکھدے سن کہ پنجابی تے برصغیر دیاں ہور بولیاں سنسکرت وچوں نکلیاں
 نیں۔ ایہہ پاک تے پوتر زبان آریالوک اتھے لیائے سن۔ اوس ویلے ایہداناں ”آریائی بولی“ سی۔ ایس بارے سلیم خان
 گئی ہوریں لکھدے نیں:

”کچھ اگے پچھے 2000 ق م دے وچ آریا ٹپری واساں نے پنجاب اُتے حملہ
 کیتا۔ اوہ اک اجہی زبان لے کے پنجاب وچ آئے جنہوں آریائی زبان دا
 ناں دتا گیا اے بعضے ماہراں نے ایہہ ہند آریائی داناں وی دتا اے۔“ (14)

برصغیر دی قدیم تاریخ آریا قوم دے اتھے آؤن توں پہلاں کچھ نہیں دسدی۔ ہن موجودہ صدی دے تیجے
 دھا کے وچ ہڑپہ تے موہنجوداڑ دے آثار لیکھے فیر پتہ لگا کہ آریا توں پہلاں اتھے مہذب قوماں آباد سن۔ ایہہ شہر پنج ہزار
 سال پہلاں کسے دبا، سیلاب یا آسانی آفت دی وجہ توں اکھوں اوہلے ہو گئے۔ آریا جدوں برصغیر وچ آئے تے اوہناں

نے دراوڑاں نوں ہرا کے آپ حاکم بن بیٹھے۔ آریا قبیلے والے ادھ ایشیاء توں کچھے پہاڑاں راہیں پنجاب وچ ڈیڑھ ہزار ورہیاں توں پہلے آئے سن۔ ایہہ پتہ نہیں کہ کس وجہ توں ہجرت کرن اُتے مجبور ہوئے۔ کچھ قبیلے یورپ ول تے کچھ ایران ول چلے گئے، مڑ اوتھے سن لگ پئے۔ باقی افغانستان ول چلے گئے۔ ایہدے توں مگروں کچھ قبیلیاں نے ہندوستان ول رخ کر لیا۔ اتھے ایہناں دا مقابلہ دراوڑ تے منڈا قبیلیاں نال ہویا۔ مقامی لوک بہت سوکھے سن۔ اوہناں نے دشمن توں چکن دا کوئی سر بندھ نہ کیتا۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اوہناں نے مقامی لوکاں نوں ماریا کتیا تے فیر اپنا غلام بنا لیا۔

دراوڑ تے منڈا قبیلے دیاں زبانیں عوامی روپ اختیار کر گئیاں۔ ارج وی پنجابی زبان وچ ایہناں زبانوں دے لفظ کچھ تبدیلی نال بولے جانے نیں۔ آریا لوکاں دے آؤن توں پہلاں افغانستان تے پنجاب وچ لوک دراوڑاں دیاں زبانوں بولدے سن۔ ایہناں وچوں ”براہوی“ بولی ارج تک بلوچستان وچ موجود اے۔ آریا لوکاں نے اپنی پہلی مذہبی کتاب ”رگ وید“ پنجاب دی سر زمین اُتے لکھی۔ کچھ قبیلے اگانہہ گنگا تے جمنا ول جاوے۔ اوتھے اوہناں نے تن ہور وید ”سام وید“، ”یجر وید“ تے ”اتھرو وید“ لکھے۔ ایہناں دی بولی ”ویدی“ یاں ”ویدک“ اکھوائی۔ سلیم خان گگی ہوراں اک تھاں لکھیا اے:

”سنسکرت تے اوس ویلے وجود وچ آئی، جدوں آریا لوک پنجاب چھڈ کے گنگا تے جمنا دی وادی وچ جاوے۔ جدوں اوہ سندھ تے اوہدے ساتھی دریاواں دے کنڈھیاں اتے سن۔ اوس ویلے اوہ جیہڑی زبان بولدے سن اوہنوں ویدک یا ویدی زبان آکھیا جاندا اے یعنی ویداں دی زبان اوس زبان وچ سبھ توں پہلوں جیہڑا وید لکھیا گیا اوہ رگ وید اے۔“ (15)

کچھ محقق ایس نوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی جننی مندے نیں۔ ویدی دے دور وچ دسے جانے نیں۔ اک بول چال جیہڑا ویلا لنگھن نال مقامی اثرات توں متاثر ہویا، دو جا ادبی روپ۔ آریاواں نے جدوں برصغیر وچ قیام کیتا تے آریائی بولی مقامی بولی نال رل کے سنسکرت بن گئی۔ ڈاکٹر انجم رحمانی اپنے وچاراں دا اظہار رانج کر دے نیں:

”آریاؤں کی اپنی زبان ویدک بھاشا تھی البتہ پنجاب میں رہ کر انہوں نے سنسکرت زبان ایجاد کی جو یہاں تقریباً ایک ہزار سال تک رائج رہی۔“ (16)

سنسکرت نوں پاک زبان آکھیا گیا۔ آریا لوکاں دی کوشش سی کہ سنسکرت نوں عوامی زبان توں دکھ رکھیا جاوے۔ کیوں جے اوہ دراوڑ تے منڈا قبیلیاں دے لوکاں نوں چنگا نہیں سمجھدے سن۔ اوہناں موجب برہمن ای ایس نوں پڑھ سکدے سن۔ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ وچ انج درج اے:

”جب آریاؤں کو یہاں رہتے کافی عرصہ ہو گیا تو وہ مقامی زبان سے متاثر ہونے لگی ان مقامی اثرات سے بچانے کے لیے یاسک (۷۰۰ ق م) پالی (۵۰۰ ق م) اور پتہ خجلی (۱۰۰ ق م) نے سنسکرت کی گرامر لکھیں۔ ان قواعد کے سانچے میں جو زبان ڈھالی گئی اسے کلاسیکی سنسکرت یا صرف سنسکرت کہا جاتا ہے۔“ (17)

پنجابی دا اک ہور روپ پالی وی دسیا جاندا اے۔ ایہہ مہاتما بدھ دی تبلیغی زبان سی جیہڑی بڑی عام فہم سی۔ پالی زبان اجہی زبان سی جہدے وچ بدھ مت دی بنیاد رکھی گئی۔ تن وڈے قابل ذکر بدھ حکمران اشوک، کنشک تے تیرش دے سسے وچ پالی نوں ڈھیر اُچارن ملیا۔ ایس زبان نوں مہاتما بدھ نے بہت اگانہہ ودھایا۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”پالی بدھ مت دی پوتر زبان سی۔ بدھ بھکشاں اپنا مذہبی ادب ایس وچ ای محفوظ کر کے سنبھال دے سن۔ اشوک دے زمانے وچ پالی عام بولی جاندی سی۔“ (18)

آریاں لوکاں دے علاقیاں وچ پراکرتاں دا رواج شروع ہو گیا۔ بدھ مت جدوں زوال پذیر ہو گیا تے ایس توں مگروں سنسکرت دے عالماں نے ایہنوں شدھ کرن دی تحریک چلائی۔ جس پاروں ”شورسینی“ وجود وچ آئی۔ پراکرتاں نے اُپ بھرنش دا روپ وٹالیا، انج پنج اُپ بھرنشاں وجود وچ آ گئیاں۔ ”مہاراشٹری اُپ بھرنش“، ”ماگدھی اُپ بھرنش“، ”اردھ ماگدھی اُپ بھرنش“، ”شورسینی اُپ بھرنش“ تے ”پشاپچی اُپ بھرنش“ پرانے ویلے وچ پنجاب نوں ”پشاپ“ دے ناں نال یاد کیتا جاندا سی۔ ایس طرحاں پشاپچی اُپ بھرنش دی نسبت پنجاب نال جڑی اے۔ ایہدے وچ پنجابی دیاں ساریاں علاقائی بولیاں تے لہجے شامل نیں۔ یعنی مشرقی بولیاں وچ ”بھٹیانی“، ”راٹھی“، ”مالوی“، ”دوآبی“، ”پوادھی“ جد کہ مغربی بولیاں وچ ”پوٹھوہاری“، ”دھنی“، ”چھاچھی“، ”شاہ پوری“، ”ریاستی“، ”ملتانی“، ”ماچھی“، ”جانگو“ تے پنجاب دے

باہر لے علاقیاں دیاں بولیاں وچ ”ہندکو“، ”ڈوگری“، ”پھاڑی“، ”گوجری“، ”سرائیکی“، ”کھیرانی“ یاں ”لورستانی“ ویدک بولی نوں سنسکرت بن لگیاں کوئی پنج سو ورھے لگے۔ اوس ویلے ایہہ دراوڑی زبان توں متاثر ہوئی۔ بدھ مت دا رواج ہون پاروں پالی تے پراکرت دا زور ہو گیا۔ آکھیا جاندا اے کہ عربی، فارسی تے ترکی زباناں دے ملن پاروں محمد بن قاسم داسندھ اُتے حملہ تے غزنویاں دا پنجاب اُتے حملہ ہويا۔ پہلوی زبان تے مقامی بولیاں داملاپ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دے جنم توں 500 ورھے پہلاں ہو چکیا سی۔ ایہہ اوس ویلے دی گل اے جدوں پنجاب نشی خاندان دے ایرانی بادشاہواں نے پنجاب تے کشمیر، بلوچستان تے سندھ دے کجھ علاقیاں نوں فتح کر کے اپنی حکومت وچ شامل کر لیا۔ فیہ جس ویلے پنجاب نشی نے یونان اُتے حملہ کیتا، اوس ویلے اوہدی فوج وچ پنجابی تے سندھی سپاہی موجود سن۔ سکندر دے حملے تائیں ودھ گھٹ دو سو ورھے تیکر ایران دا سیاسی ہتھ اُتے رہیا۔ 326 ق م وچ سکندر اعظم ایس علاقے وچ آیا۔ ٹیکسلا دارا جا اوہدے نال لڑے بغیر ای اوہدا مطیع ہو گیا۔ سکندر اعظم جس ویلے اتھے آیا تے اوس ویلے پنجابی زبان اُتے یونانی دا بہت اثر ہويا۔ بھادیں سکندر بہت تھوڑے ویلے واسطے اتھے آیا پر اوہدا اثر بہت گہرا سی۔

سکندر اعظم دے سہ لوکاں نے سنگ تراشی تے سکے بناون دا فن سکھیا۔ ایہہ لوکاں نوں بتاں دی پوجا کرن دا عقیدہ وی دے گیا۔ ایسے پاروں ٹیکسلا دے ایدھر اوہدے علاقیاں وچ ڈھیر بت نیں۔ ٹیکسلا اک ثقافتی تے تمدنی مرکز بن گیا اے۔ پنجاب دی دھرتی تے بہت زیادہ حملہ آور آئے۔ سب توں اہم حملہ محمد بن قاسم داسی۔ 712ء وچ محمد بن قاسم نے اتھے حملہ کر کے پنجاب تے سندھ اُتے اپنا قبضہ جما لیا۔ اوہ ملتان دے رستے اتھے داخل ہويا۔ ایہہ مسلماناں دی آمد دا پہلا مرحلہ سی۔ محمد بن قاسم جس ویلے اتھے آیا، اسلام بڑی تیزی نال پھیلایا۔ محمد بن قاسم عربی سی۔ عربی زبان نے مقامی زبان اتے بہت اثرات چھڈے۔ محمد بن قاسم دی محنت پاروں بت پرستی مک گئی تے اسلامی نظام قائم ہويا۔ ”پاکستان کا ثقافتی انسائیکلو پیڈیا“ پنجاب وچ درج اے:

”بہت سے ہندو مسلمان ہوئے اور یوں اسلامی طرز زندگی نے یہاں جنم لیا۔

جس میں مقامی روایات، آداب، زبان اور معاشرے کے اثرات بھی شامل

ہوئے۔ عربی اور فارسی زبانوں کے اثرات مقامی زبانوں پر مرتب

ہوئے۔“ (19)

محمد بن قاسم توں بعد اسماعیلیاں نے ملتان اُتے قبضہ کیتا، اوس ویلے پنجاب دے کجھ ہور علاقیاں اُتے برہمنی خاندان دی حکومت سی۔ جس دا دارالحکومت لاہور سی۔ ایہہ راجہ جے پال برہمن دی حکومت سی۔ بارہویں صدی عیسوی وچ محمود غزنوی نے برصغیر اُتے حملے کیتے۔ اوہ لٹ مار کرن لئی پنجاب وچ داخل ہويا، ایس سسے کئی صوفی بزرگاں نے دین اسلام دی تعلیم دا پرچار کیتا۔ جہناں وچ بابا فرید ہوراں داناں سب توں پہلے آؤندا اے۔ اوہناں اپنے شلوکاں راہیں لوکاں نوں دین اسلام ول پریریا۔ ایہناں دے شلوکاں دی زبان بھگتیاں دے کلام نالوں دکھری سی۔ بابا جی دے کلام وچ پنجابی دے نال نال عربی تے فارسی دے ودھیرے لفظ نیں، انج عربی تے فارسی لفظ پنجابی وچ رل گئے تے پنجابی دا گھیرا ہور موکلا ہو گیا۔ برطانیہ نے سوچی سمجھی سازش دے تحت ایس خطے وچ عیسائی مشنریاں دی بنیاد رکھی۔ اوہناں مشنریاں نے اپنی زبان نوں عام لوکاں کی تیکر اپڑان لئی پہلا چھاپہ خانہ پنجاب وچ قائم کیتا۔ مڑ اوہناں نوں ایس گل دی لوڑ محسوس ہوئی کہ اوہناں نوں پنجابی زبان بارے جا نکاری حاصل ہونی چاہیدی۔ ولیم کیری نے پنجابی بارے مڈھلا کلام کیتا۔ ایس حوالے نال سریندر سنگھ کوہلی دا خیال ”انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ پنجابی حصے دا ترجمہ“ وچ درج اے:

”ولیم کیری ہوراں Grammar of Punjabee Language تیار

کیتی تے ستمبر 1812ء وچ مشن پریس نے لہنوں چھاپے چاڑھیا۔“ (20)

ایہناں مشنریاں پاروں انگریزی نے پنجابی اُتے گہرا اثر چھڈیا کہ اج پنجابی وچ انگریزی دے پورے لفظ ورتے

جاندے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں لکھدے نیں:

”پنجابی اُتے انگریزی اثر وی پچھانیا جاسکدا اے۔ ایس دی صورت دو قسم دی

اے اک تے پورے لفظ پنجابی وچ ورتے جا رہے نیں جیویں ٹکٹ، سٹیشن، ٹیلی

ویژن، ڈاک، پلیم، سکول وغیرہ تے دوجے اوہ لفظ جہناں نوں اپنے حساب نال

بنالیا گیا اے جیویں کچنگ ہاؤس نوں کانچی ہاؤس، لارڈنوں لائٹ۔“ (21)

انگریزاں توں جان چھڈاون لئی جدوں لوکی رل گئے فیر نتیجے دے طور تے اک لشکری زبان وجود وچ آئی

جہنوں ”اردو“ داناں دتا گیا۔ ایہہ زبان عام فہم تے آسان ہون پاروں لوکاں دے دلاں وچ گھر کر گئی۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

ہوریں لکھدے نیں:

”پنجابی زبان کی ترویج و ترقی دراصل اردو زبان کی ترویج و ترقی ہے۔ جس قدر پنجابی علم و ادب کا ذخیرہ اردو زبان کے ذخیرے میں منتقل ہوتا چلا جائے گا اردو اس قدر وسیع اور جاندار زبان بنتی چلی جائیگی۔“ (22)

پنجاب وانگوں پنجابی نوں وکھو وکھ سمیاں وچ وکھو وکھ ناواں نال جانیا جاندا رہیا اے۔ شاہد محمود کاشمیری ہوراں

دے آکھن موجب:

”اج جس زبان نوں اسیں پنجابی آکھنے آں تے پنجابی کہہ کے ماں بولی کہنے آں۔ بہت پہلوں دسویں صدی عیسوی دے مورخ المسعودی تے جغرافیہ دان ابن حوقل نے ایہوں ”ملتان“ آکھیا اے۔ البیرونی نے ایہوں ”الہندیہ“ لکھیا اے تے ”لاہوری“ وی آکھیا اے۔“ (23)

مکدی گل ایہہ کہ زبان اک مسلسل عمل اے۔ ایس لئی ایہدے وچ تبدیلیاں آؤندیاں رہندیاں نیں۔ زبان دا عمل اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تیکر اپڑدا اے۔ ایس لئی ایہدے وچ بندیاں دے سبھا، تعلیم، تجربے، ماحول، رہن سہن، داخلی تے خارجی اثرات پاروں ایہدے وچ ہولی ہولی تبدیلیاں دا عمل جاری رہندا اے۔

پنجاب دا علاقہ تاریخ دے ہر سسے وچ بیرونی حملہ آوراں دی گزرگاہ رہیا اے پر ایہتوں دے رہن والے اپنے باہمت تے بہادر سن کہ اوہناں ہر مشکل د امردانہ وار مقابلہ کیتا، اوہناں نے نہ صرف اپنے آپ نوں زندہ رکھیا سگوں اپنی تہذیب تے ثقافت نوں وی مرن نہ دتا۔ ویلے دے اپنے حادثے شاید ای کسے ہور دھرتی توں لنگھے ہوں۔ بیرونی تہذیبیاں تے ثقافتاں دے اپنے پر چھو ویں شاید ای کسے ہور زبان اُتے پئے ہوں، جنے پنجابی زبان اُتے پئے۔ ایہو وجہ اے کہ ایہتوں دی مقامی زبان اُتے کئی تہذیبیاں نے اثر پایا پر پنجابی زبان نے فیرونی اپنی دکھری شناخت برقرار رکھی تے اپنی انفرادیت نوں ضائع نہ ہون دتا۔ ایہتوں تیکر پئی باہروں آدن والے وی ایہوں اظہار دا ذریعہ بناندے رہے۔ کیوں جے ایہتوں دے رہن والیاں نال میل جول تے رابطہ قائم کرن لئی ایہدے توں وکھ ہور کوئی چارا نہیں سی۔ خاص طور تے صوفیائے کرام جہڑے تبلیغ اسلام تے حق داسبق دین لئی ایتھے آئے ایہناں نے وی اظہار لئی پنجابی زبان دا ای سہارا لیا۔ انج ویلے دے نال نال ایہدے وچ ردوبدل ہو یا تے ہوندا وی رہوے گا۔ جے ایہدے وچ ردوبدل نہ ہو یا تے ایہہ جمود

داشکار ہو کے مک جاوے گی۔ ایس لئی زبان نوں زندہ رہن لئی تبدیلیاں دا آانات ضروری اے۔

حوالے

- 1- وارث سرہندی، علمی اردو لغت، لاہور: علمی کتاب خانہ، سن، ص 1294
- 2- Loreto Todd, An Introduction to Linguistics, Hong Kong: Longman Literature Guides, 1991, P.6
- 3- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1996، ص 70
- 4- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بک ڈپو، سن، ص 9
- 5- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1996، ص 96
- 6- شہباز ملک، پنجابی لسانیات، ص 71
- 7- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، ص 65
- 8- ادہی، ص 85
- 9- عائشہ محمود، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور: پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج مقالہ برائے ایم اے اندراج نمبر 260، ص 19
- 10- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، ص 105
- 11- ادہی، ص 123
- 12- عبدالسلام، پنجابی زبان، لاہور: اردو انسائیکلو پیڈیا، فیروز سنز لمیٹڈ، تیسرا ایڈیشن جنوری 1984، ص 293
- 13- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ مشمولہ سانجھ و چار: مرتبہ سعید بھٹا، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز 1998ء، ص 11
- 14- سلیم خاں گی، پنجابی زبان دا ارتقاء، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991، ص 97

- 15 سلیم خاں گی، پنجابی زبان دارتقاء، ص 64-63
- 16 انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، نومبر 1998، ص 137
- 17 محمد عبداللہ، پنجابی، لاہور: اُردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، جلد نمبر 5، 1971، ص 666
- 18 عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987، ص 32
- 19 یاسر جواد، عامر حمید، عرب دور، لاہور: پاکستان کا ثقافتی انسائیکلو پیڈیا پنجاب، الفیصل ناشران و تاجران کتب جنوری 2012، ص 44
- 20 سریندر سنگھ کوہلی، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ: مترجم منیر گجر، لاہور: سانجھ پبلشرز 2006، ص 191
- 21 شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپڈ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1985، ص 20
- 22 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002، ص 46
- 23 شاہد محمود کاشمیری، سرت سویر، لاہور: عظیم اکیڈمی، 1989، ص 17

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 115-123

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

☆ الماس طاہرہ

پنجابی رباعی تے ڈاکٹر شوکت علی قمر

Abstract

This article is a thorough resear ch about a great legend Dr Shaukat Ali qamar as Rubaai writer. Dr Shaukat Ali qamar is a famous Punjabi writer who serve Punjabi literature throughout his life. He wrote plenty of books in prose as well as in poetry. As a poet he wrote in the most difficult genre of poetry that is Rubaai. Dr Shaukat Ali qamar published book "Dard Nageeney" in (2002-2004) This book won huge appreciation worldwide. Rubaai is a stanza of four lines, a quatrain. It is a unique form of poetry which is used by very few poets in Punjabi. Dr Shaukat Ali qamar completed this book in two years. Topics which are written in Dard Nageeney are in portrait rich Punjabi culture and literature. He covered almost every aspect of life which shows great command towards Rubaai writing.

ویہویں صدی وچ پنجابی رباعی گوشاعراں وچ ڈاکٹر شوکت علی قمر داناں نمایاں اے۔ جہناں پنجابی رباعی پراگا ”درد گھینے“ رچیا۔ ایس کتاب نوں پاکستان بنن مگروں پنجابی رباعیاں دی پہلی چھپی کتاب ہون دا اعزاز وی حاصل اے۔ کیوں جے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیاں رباعیاں دی کتاب پاکستان بنن توں پہلاں چھپی سی۔ ”درد گھینے“ نوں مسعود کھدر پوٹش ایوارڈ تے دیگر ادبی ایوارڈاں نال وی نوازا گیا۔ ایس کتاب وچ کل 202 رباعیاں لکھیاں گئیاں نیں۔ جہناں وچ ڈاکٹر ہوراں نے حیاتی دے ہر کچھ نوں اُگھیڈیا اے۔ ایہناں رباعیاں دے دکھ وکھ مضمون نیں۔ نفسا نفسی دے دور وچ معاشرتی تے سماجی قدران نوں جہناں اوکڑاں نال واہا اے، اوہناں اتے رباعیاں راہیں جھات پائی گئی اے۔ شوکت علی قمر نے ایس پڑ وچ پیرپاکے اپنے آپ نوں منوالیا۔ ڈاکٹر جمیل احمد پال لکھدے نیں:

”نیلے تارے نوں چھڈ کے بیٹے سٹھ سالان وچ پنجابی رباعی دی ہور کوئی

پوری کتاب نہیں چھپی۔“ (1)

ڈاکٹر شوکت علی قمر نے پنجابی ادب دے شعری پڑ وچ رباعی دی تھوڑنوں محسوس کیتا تے اپنی رباعی وچ احساس دی حدت تے سوچاں دا دریا وگا دتا۔ جیہڑی شاعری اندر دے سچے تے کھرے جذبیاں تے احساساں دی ترجمان ہوندی اے، اوہو شاعری فکری سطح تے وڈیائی جاندی اے۔ Daily Dawn وچ شفقت تنویر مرزا لکھدے نیں:

“The last, Dard Nageenay, includes a Rubai
which he took two years to write (2002-2004)”. (2)

کتاب ”نیلے تارے“ وچ شوکت ہوراں دیاں 2002ء توں 2004ء تک دو سالان وچ لکھیاں رباعیاں شامل نیں۔ اوہناں دیاں رباعیاں روایتی ہو کے وی اج دے منظر نامے نوں اپنے کلاوے وچ لیندیاں نیں۔ ڈاکٹر ہوراں نے اپنیاں رباعیاں وچ حیاتی دے ہر کچھ اتے شعر آکھے۔ اوہناں دی شاعری ذات توں کائنات تیکر دے ادراک دی شاعری اے۔ ایہہ پنجاب دے تقسیم ہو جاوون تے اجو کے پنجاب دے ویلے دا سچ اے یاں فیر ذات توں کائنات تیکر دا سفر اے جہدے وچ ان گنت منظر نیں۔ ہر منظر اپنے سفر دے مکن دا منظر پیش کردا اے پر نہ مکن والا سفر اے۔ ہر منظر دی کڑی دو جے منظر نال رلدی ٹری جاندی اے۔ بقول شریف کنجاہی:

”قمر ہوراں دیاں رباعیاں اجیہا نوری رنگاں دا میلہ لکیا دیا جیہڑا مینوں اج

توں پہلاں اپنے بزرگ صوفیاں دے کلام وچ ای دسدا تے ملدا رہیا اے“ (3)

شریف کجاہی ہوراں نوں پنجابی نظم دا موڈھی شاعر آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دی رائے ڈاکٹر شوکت علی دیاں رباعیاں بارے ایہہ سی کہ ایہناں دا کلام صوفیانہ رمزاں توں پُر اے۔ پروفیسر ریاض احمد قادری موجب:

”ڈاکٹر شوکت علی قمر کی رباعیوں میں صوفیانہ رنگ بہت گہرا ہے۔ انہوں نے صوفیانہ موضوعات کو اپنا موضوع سخن بنایا ہے۔ یاد الہی، فنا فی الرسول ﷺ، فکر آخرت، دنیا بے ثبات ہونے کا اظہار، عشق حقیقی کا خمار، تلاش ذات، عرفان الہی، وحدت الوجود۔ مرنے سے پہلے مرنے کی خواہش یہ وہ عظیم صوفیانہ موضوعات ہیں جو ”درد گینے“ میں موجود ہیں۔“ (4)

شوکت علی قمر دیاں رباعیاں وچ حیاتی دا کوئی اچھا کچھ نہیں دسدا جہدا تذکرہ نہ کینا گیا ہووے۔ تصوف دے مہاڑ دیاں رباعیاں وچ وجدان نوں اندر دی معرفت ویہڑے لیا کھلاردی اے، انج شاعر نوں اپنا چو فیور نور و نور لگدا اے۔ ”درد گینے“ دیاں رباعیاں دے فی مطالعے توں اڈ جیہڑی گل محسوس کیتی گئی اے، حیاتی دا کوئی اچھا کچھ نہیں دسدا جہدا ایہناں وچ تذکرہ نہ ہووے۔ شوکت علی قمر دیاں رباعیاں وچ پنجاب دی دھرتی دی ثقافت جھلکارے مار دی دسدی اے۔ اوہناں نے پینڈور ہتل نوں سامنے لیا کے اوہدی ترجمانی کیتی اے۔ مہینہ وار لہراں وچ علی عرفان اختر لکھدے نیں:

”ڈاکٹر شوکت علی قمر دیاں رباعیاں سفر کردیاں نیں تے اکلا پے دے دکھ توں اگانہہ پیار محبت دیاں فضاواں وچ ساہ لین لگدیاں نیں۔“ (5)

شوکت علی قمر دیاں رباعیاں اکلا پے توں اگانہہ نکل کے پیار تے محبت دیاں فضاواں وچ گونج دیاں نیں۔ کیوں بے حیاتی جمن توں لے کے مرن تیکر دا سفر اے۔ اوہناں دیاں رباعیاں وچ ساہ لیندی حیاتی دے سارے دکھ سکھ تے ایس حیاتی وچ آون والے سفر دے سارے موسم پڑھن والیاں نوں ٹنڈے نیں۔ ایس سفر دی نوئیکی زمین تے دکھ اسان اے۔ ایہہ زمین شوکت علی قمر دیاں فکراں تے سوچاں دی زمین اے تے اسان اوہدے تجربیاں تے مشاہدیاں دا اے۔ درد ہوندے ای گینے نیں پر ایہناں دی پچھان عام بندے نوں نہیں سگوں خاص بندیاں نوں ہوندی اے ایہہ گینے ہر بندے دی وراثت دی نہیں ہوندے۔ شوکت علی قمر دے حصے ایہہ گینے آئے۔ اوہناں نے ”درد گینے“ دی

شاعری کلاسیکی شاعراں وانگوں اللہ سوہنے دی حمد توں شروع کیتی اے۔ حمدیہ رباعیاں رب سوہنے دی بیش بہا تے کدی نہ مکن والیاں صفتاں نال بھریاں ہوئیاں نیں۔ حمدیہ رباعیاں وچ صوفی شاعراں دارنگ ڈھیر گوڑھاتے پید اے۔ علامہ ابوالاتیاز نے اپنی کتاب ”پگ پگ سارے پندھ کٹ جاون“ وچ لکھیا اے:

”درد نگینے، دے شروع وچ ساڈے ادب دی روایت دے مطابق کئی رباعیاں

حمد باری تعالیٰ تے نعت رسول مقبول ﷺ دے مبارک رنگ وچ نیں۔“ (6)

پنجابی شاعراں دا ایہہ خاصہ رہیا اے کہ رب سوہنے دا ناں لے کے اپنی گل نوں شروع کر دے نیں۔ ایہو

روایت ڈاکٹر شوکت علی قمر نے نبھائی۔ جہدے بارے علی عرفان اختر لکھدے نیں:

”صوفیانہ رنگ وچ ڈیاں ایہہ رباعیاں پڑھ کے بندہ معرفت دے ویہڑے

اندر اپنے آپ نوں کھلوتا محسوس کرن لگ پیندا اے تے انج جا پدا اے جیویں

ایہناں کلاسیکی تے صوفی شاعراں نال ڈاکٹر شوکت علی قمر دی اک سانجھ بنی

ہوئی اے۔“ (7)

حمدیہ رباعیاں توں بعد شوکت علی قمر ہوراں نے اوس ہستی دا ذکر کیتا اے جہدے لئی رب تعالیٰ نے کل کائنات

نوں تخلیق کیتا۔ نعتیہ رباعیاں وچ سرور دو عالم ﷺ دی نعت بیان کیتی گئی اے۔ جنہاں شعراں وچ رسول کریم ﷺ نال محبت

تے عقیدت دا اظہار کیتا جاندا اے۔ اوہ شعر تے نظماں نعت دے گھیرے وچ آجاندیاں نیں۔ شوکت علی قمر ہوراں نے

ماں دی شان وچ وی رباعیاں لکھیاں جہناں راہیں اوہناں دی اپنی ماں نال پیار محبت تے عقیدت ظاہر ہوندی اے۔

ماں ورگی ہستی لئی رباعی دے چار مصرعے بہت ای گھٹ جا پدے نیں۔ اوہ لکھدے نیں:

ماں دا سایہ برکت رحمت وکھری

ماں دا سایہ نعمت جنت وکھری

ماں دا چہرہ رب دا روپ قمر جی

ماں دا سایہ طاقت عظمت وکھری (8)

ایسے طرحاں شوکت علی قمر ہوراں نے سوہنی دھرتی نوں ماں جان کے اوہدی چاہت محبت نوں اپنیاں رباعیاں وچ ظاہر کیتا اے۔ پاکستان نال اوہناں نوں انتاں دا پیار سی جیہڑا اوہناں دیاں رباعیاں وچ وی جھلکارے ماردا اے۔ شوکت علی قمر دے کلام وچ جذبہ حب الوطنی اگھڑواں دسد اے۔ اوہناں دیاں ساریاں محبتاں دھرتی لئی وقف نیں۔ ڈاکٹر شوکت علی قمر نے صوفی تے کلاسیکی شاعراں دے نال اپنی سانجھ بنائی تے تصوف دے پہلو نوں اپنیاں رباعیاں وچ اجاگر کیتا۔ تصوف دی ڈونگھیاں نوں صوفی شاعراں نے جس ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ اوہدی مثال کدھرے وی نہیں لہدی۔ بلھے شاہ لکھدے نیں:

”اک لازم بات ادب دی اے
سانوں بات معلومی سب دی اے
ہر ہر وچ صورت رب دی اے
کتے ظاہر ہے کتے چھپدی اے“ (9)

شوکت علی قمر ہوراں نے موجودہ دور دے جدید مسئلیاں دوستاں دیاں منافقتاں، دشمنیاں، نفرتاں، جھوٹ، مکر تے فریب، ملاوٹ، لٹ کھسوٹ، ظلم زیادتی ورگے موضوعاں بارے رباعیاں لکھیاں نیں:

”درگا ہواں وچ دنیا داری ویکھی
جے جے حرص مکاری ویکھی
یار قمر جی بندہ بندہ دا تے
نظر نظر وچ جھاک شکاری ویکھی“ (10)

اوہناں دیاں رباعیاں وچ اکلا پاچیک چیک کے بولد اے۔ اکلا پا شاعر دی حیاتی وچ پیش آون والے واقعیات دا نتیجہ ہوندا اے، کئی واری شاعر دور وچ جھوٹ مکر فریب دے ودھ جاوون پاروں وی کلا رہ جاندا اے۔ اکلا پے نوں ان گنت شاعراں اپنے کلام وچ الیکیا اے کیوں جے اکلا پا ہر شخص دی حیاتی وچ زہریلا ناگ بن کے ضرور دسد اے تے ہر پل ڈسد رہندا اے۔ نال ای شوکت علی قمر ہوراں نے اپنیاں رباعیاں وچ محبت دے پرچار دی وی خوب دھم پائی اے۔ جدید دور وچ جدوں ہر پاسے نفرتاں دی بھر مار اے۔ محبت دی گل کرنا بہت ہمت دی گل اے۔ محبت دے پرچار لئی دور حاضر دے شاعراں نے ہتھیارے شعر آکھے۔ امداد ہمدانی لکھدے نیں:

” پہلے پیار دی پوڑھی چڑھنا پیندا اے

نفرت دے گھراویں ڈھائے نہیں جاندے “ (11)

انسان دی حیاتی وچ دکھ تے سکھ دھپ تے چھاں وانگوں آوندے جاندے رہندے نیں۔ دکھ درد تے غم دی کیفیت شوکت علی قمر ہوراں دی حیاتی وچ وی آئی۔ جیہڑی اوہناں دیاں رباعیاں راہیں سامنے آئی۔ شاعر دکھ درد دی کیفیت توں بچ نہیں سکدا کیوں جے شاعر دی طبیعت حساس ہوندی اے۔ اوہ اپنے آل دوالے ہون والیاں گلاں تے واقعاں دا اثر اپنی ذات وچ محسوس کردا اے۔ شوکت علی قمر دیاں رباعیاں وچ عشق حقیقی توں عشق مجازی تک داسفروں جھلکارے ماردا دسد اے۔ عشق دی کیفیت بہت ای دکھ بھری ہوندی اے، جان مشکل وچ آ جاندی اے ایہہ عشق رب تعالیٰ نال وی ہوندا اے تے کسے بندے نال وی پرابس راہ وچ غم پھلنا ای پیندا اے۔ عشق نہ مصیبتاں دے پہاڑ ویکھدا اے نہ دکھاں دے بھانڈے، نہ ہڑھ ویکھدا اے نہ تھل دی مارو دھپ، عشق نہ سولی توں ڈردا اے نہ ای موت توں۔ کیوں جے عشق حقیقی دی منزل تیک اپڑن لئی کدی عشق مجازی دیاں راہواں توں وی لنگھنا پیندا اے۔ شوکت علی قمر نے معاشرے وچ کھلری نفسا نفسی تے آپادھا پی دیاں تصویراں اپنیاں رباعیاں وچ ایس ڈھنگ نال اُلکیاں نیں:

چارے پاسے افراتفری ودھ گئی

ظلم سپاہ دی حدوں نفری ودھ گئی

یار قمر جی ماڑے مردے جاندے

جنگل دے قانونوں گمری ودھ گئی (12)

آپادھاپی دی کیفیت نوں ہر شاعر نے نظمیا اے کیوں جے ہر دور وچ لوکی اپنی بالن تے اپنی سیکن دے عادی سن۔ شوکت ہوراں رباعی وچ غریب تے مجبور دی حالت دا ذکر کردیاں دسیا اے کہ اوہناں دی حالت دن بدن وگڑدی جا رہی اے۔ ہن دے زمانے وچ ایہہ کیفیت ڈھیر دکھالی دیندی اے۔ نویں پنجابی شاعراں دے ڈونگھے سماجی شعور نے آپادھاپی دی کیفیت نوں سوہنے ڈھنگ نال اُلکیا اے۔ شاعری راہیں اوہناں نے گھٹو گھٹی بھائی چارے نوں شعراں راہیں دکھایا اے۔ شوکت علی قمر نے رباعیاں وچ ساریاں سماجی مسئلیاں دے حل ہو جاؤن دی امید ظاہر کیتی اے۔ شاعر دا تخیل اوہدی شاعری وچ اگھڑواں دکھالی دے رہیا اے۔ نویں نسل نال امیدلا کے اوہ اپنی قوم وچ چاہت، عزت تے غیرت

نوں ایس طرح جگاندے دسدے نیں:

ذہناں قلباں اندر چاہت جاگے
 سوچاں فکراں اندر وسعت جاگے
 جاگ پوے ہن ہر شے یار قمر جی
 جرأت طاقت عزت غیرت جاگے (13)

ترتی پسند شاعر امید نال پُر اے کیوں جے اوہ ایس گل تے یقین رکھدے سن کہ ایہہ ساریاں اوکڑاں، سماجی پریشانیاں اک دن مک جان گئیاں۔ ایس خواہش نال بھر پور اوہناں دی شاعری عام لوکاں تیک اپڑدی رہی۔ حیاتی ڈھیر اوکھی منزل اے۔ ایہدے وچ کدی دکھ تے کدی سکھ آندے جاندے رہندے نیں۔ حیاتی دیاں اوکڑاں توں کوئی بچ نہیں سکیا۔ دکھ کولوں کوئی فرار نہیں۔ اک سکھ توں بعد ہزاراں دکھ اڈیکدے دسدے نیں۔ ایس کیفیت نوں ہر دور دے شاعراں نے اپنے کلام وچ لکھیا اے۔ ایہہ دکھ درد دنیاوی مصیبتاں پاروں ملدا اے۔ شوکت علی قمر نے اپنے یاراں بیلیاں نال جدائی دے دکھ نوں رباعیاں راہیں اَلکیا۔ جدائی تے وچھوڑا اوہناں دی موت پاروں اے۔ ہجر فراق دی کیفیت دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں:

حسن پیارے ٹر گئے خورے کدھرے
 عشق نیارے ٹر گئے خورے کدھرے
 یار قمر جی سخی نگری لگدی
 یار دلارے ٹر گئے ہورے کدھرے (14)

یاراں دوستاں دی جدائی حیاتی نوں اجیہا دکھ دے جاندی اے جس دا بدل کتے وی نہیں لہندا۔ اوس دکھ نوں

لفظاں راہیں بیان کر کے شاعر اپنے غم نوں ہلکا کر دالے۔ کنول مشتاق لکھدے نیں:

”ساڈے ساتھیاں وچوں کچھے کھیڑا رہ گیا اے
 اک پل سوچ کے میں کچھے تنیا
 ”کچھے اک پتھراں دا ڈھیر
 دو جے پل میں پتھر ساں (15)

شوکت ہوراں دیاں رباعیاں وچ جتھے دنیا جہان دے مضمون اک تھاں دسدے نیں، او تھے دنیا دی بے ثباتی لئی ان گنت رباعیاں لکھیاں گئیاں۔ جیویں ہر شے نوں موت دامتزہ چکھنا اے، ایس گل نوں کھ مڈھ رکھیا جاوے تے دنیا وچ جو کجھ ہو رہیا اے، ہمیشہ نہیں رہنا۔ ہر اک نوں ایستھوں اک دن رخصت ہو کے ابدی جہان ٹر جانا اے۔ سب کجھ اتھے ای رہ جاوے گا۔ بھاریں کنای ڈھیر لایا جاوے، روپے پیسے جائیداداں، تخت تاج سب اتھے ای رہ جاندے نیں۔ دنیا دی بے ثباتی نوں رباعی گو شاعران وچوں بابائے فارسی عمر خیام نے لکھیا:

”خاکي که بہ زیر پای ہر نادانی است
کف صمّی، چہرہ جانانی است
ہر خشت کہ برکنگرہ ایوانی است
انگشت وزیر یا سر سلطانی است“ (16)

شوکت علی قمر رباعیاں راہیں نوجواناں نوں شاہین بن دادرس دیندے دسدے نیں۔ کہندے نیں کہ عقاباں نظر نال ای کامیابی حاصل ہوندی اے۔ جہدے بارے علامہ اقبال وی قوم دی بیداری لئی ڈھیر لکھیا۔ اوہناں رباعیاں راہیں اپنے پیغام نوں نوجواناں تک اپڑایا۔ اصل معنیاں وچ اوہناں سستی قوم نوں جگایا تے اوہناں نوں اُمید دی کرن دکھائی۔ تحریک پاکستان وچ آئیاں مصیبتاں نوں دن تے رات نال استعارہ کیتا اے کہ غم رات نیں پر دن دی روشنی دور نہیں۔ لکھدے نیں:

”فرد دیکھے اگر دل کی نگر سے
جہاں روشن ہے نور لالہ سے
فقط اک گردش شام و سحر ہے
اگر دیکھیں فروغ مہر و مہ سے“ (17)

مختصر ایہہ کہ شوکت علی دیاں رباعیاں سوہنیاں رمزناں، خوبصورت فلسفیاں تے حسین کلام نال بھرپور نیں۔ ایہدے وچ حیاتی دا ہر رنگ، ہر انگ جگمگانا دسد اے۔ پنجابی ادب وچ رباعیاں ہمیش لئی نہ صرف پنجابی ادب تے تاریخ دا حصہ رہن گئیاں سگوں پنجابی ادب دیاں صنفاں دے مطالعے وچ اُج پدھرتے رہن گئیاں۔

حوالے

- 1- نوائے وقت (روزوار) شوکت علی قمر (انٹرویو) 3 جنوری 2006ء
- 2- ڈیلی ڈان، شفقت تنویر مرزا، 11 جولائی 2005ء
- 3- دروے (مہینہ وار) خموش چیچا نوی، جولائی۔ اگست 2005ء، ص 72
- 4- پروفیسر ریاض احمد قادری، مطبوعہ سہ ماہی ادب معالی، 1 اپریل۔ جون 2008ء، ص 3
- 5- لہراں (مہینہ وار) علی اختر، نومبر 2005ء، ص 19
- 6- علامہ ابوالاتیاز عس مسلم، پگ پگ سارے پندھ کٹ جاون، کراچی: مکتبہ نیاراہی، 2014ء، ص 146
- 7- لہراں (مہینہ وار) علی اختر، نومبر 2005ء، ص 19
- 8- درد گینے، ص 21
- 9- عارف عبدالستین، پرکھ پڑچول، لاہور: جدید ناشرین، 1979ء، ص 30
- 10- درد گینے، ص 44
- 11- پنجابی ادب دارالترقیاء، ص 558
- 12- درد گینے، ص 38
- 13- پرکھ پڑچول، ص 66
- 14- درد گینے، ص 47
- 15- پنجابی ادب دارالترقیاء، ص 506
- 16- پنجابی ادبی صحفاں، ص 221
- 17- علامہ اقبال، کلیات اقبال اردو، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، 1986ء، ص 675